

'S LANDS PLANTENTUIN TE BUITENZORG

DE
JAVAANSCH E NEUSHOORN

RHINOCEROS SONDAICUS

HISTORISCH EN BIOLOGISCH

(MET 25 FIGUREN)

DOOR

H. J. V. SODY

Uitgegeven met financieelen steun van :
Treub Stichting
Nederlandsch Indische Vereeniging tot
Natuurbescherming
Nederlandsch Indisch Jagersgenootschap

Fig. 1. Manlijk exemplaar van *Rhinoceros sondaicus*, geschoten op 31 Januari 1934 te Sindangkerta, West Java, voor het Zoölogisch Museum te Buitenzorg. Laatste Preanger-exemplaar.

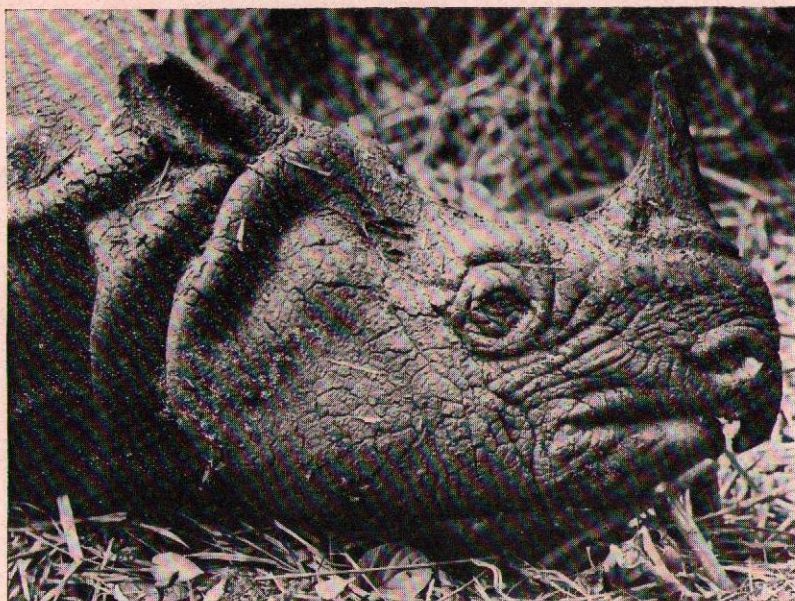

Fig. 2. Kop van hetzelfde dier. (Foto's P.F. Franck)

VOORWOORD.

Toen de schrijver destijds aan Prof. BAAS BECKING zijn thans hier gedrukte verhandeling ter publicatie aanbood, als eerste in een serie werken handelend over Natuurbescherming — uit te geven onder auspiciën van 's Lands Plantentuin — is dit aanbod met graagte aanvaard. De gegevens immers, over onze groote beschermde dieren, zijn verspreid in een zee van literatuur, hetgeen wel uit deze studie blijkt, waarin, op het jaar van afsluiten (aanvang 1939), meer dan 350 bronnen vermeld zijn. Critisch geschift en onderwerpsgewijs gerangschikt zijn alle gegevens, die de schrijver heeft kunnen vinden, bijeengevoegd tot een leesbaar geheel, dat naar ik hoop de belangstelling zal hebben van al diegenen van het Indische publiek, die belangstelling hebben voor fauna en natuurbescherming. Wij zouden wenschen, dat wij zulk een verhandeling voor alle grootere zoogdieren van Indië bezaten. Dat zal er op den duur dan ook van moeten komen.

Ik kan hieraan toevoegen, dat nòg een studie over den Javaanschen neushoorn, van de hand van den heer A. HOGERWERF, ambtenaar voor Natuurbeschermingszaken van 's Lands Plantentuin, in bewerking is. Deze heeft in het eenige reservaat op Java, waar de badak nog voorkomt, studies gemaakt van de levenswijze van dit dier. Deze recente gegevens zullen een kostbaar pendant vormen van de studie van den heer SODY.

De Javaansche neushoorn is een dier, waarvan het aantal levende exemplaren in de laatste eeuwen zeer sterk is achteruitgegaan. Indien in de laatste jaren geen maatregelen getroffen waren, zou deze soort, dank zij de doorlopende moorddadige jacht terwille van het gewin, reeds van de aarde verdwenen zijn. Ze stond op het punt uit te sterven. Het aantal exemplaren dat op aarde voorkomt, is niet precies bekend, doch ligt waarschijnlijk niet boven de 100. Juist daarom is het zoo nuttig, dat thans uitgebreide gegevens worden bijeengegaard omtrent dezen dikhuid. Mogen wij hopen, dat de Javaansche neushoorn tot in lengte van dagen in het wildreservaat Oedjoeng Koelon een onbezorgd bestaan zal kunnen voeren.

De publicatie van deze verhandeling is mogelijk geworden dank zij een subsidie van de Treub Stichting en den steun van de Ned. Indische Vereeniging tot Natuurbescherming en het Ned. Indisch Jagersgenootschap.

Buitenzorg, Nov. 1941.

De tw. Directeur van 's Lands
Plantentuin,
T. H. VAN DEN HONERT.

INHOUD.

	BLZ.
Inleiding	1
HOOFDSTUK I. BESCHRIJVING	3
Uiterlijk, Grootteverschil tusschen vastelands- en eilandenras, Lichamelijke vaardigheid, Geluid, Zintuigen, Inlandsche namen	3
HOOFDSTUK II. GESCHIEDENIS EN VOORKOMEN	19
a. Java (waaronder de erkenning als aparte soort)	19
b. Sumatra	60
c. Borneo	73
d. Nieuw Guinea	74
e. Vasteland (Maleisch Schiereiland, Thailand, Indo-China, Hainan, Burma, Assam en Bhoetan, Bengalen)	75
f. Samenvatting (schatting van nog levend aantal)	85
HOOFDSTUK III. LEVENSWIJZE	86
a. Biotoop en trekneigingen (vaste paden)	87
b. Geaardheid (waaronder: Verhouding tot andere diersoorten en Verstandelijke ontwikkeling)	94
c. Samenleving en voortplanting... ..	108
d. Dag- of nachtdier	113
e. Voedsel	114
f. Waterbehoefte	117
g. Vaste plaatsen voor de ontlasting?	119
h. Bewapening	123
i. Vijanden, doodsoorzaken, levensduur	124
j. Menschelijke jacht- en vangmethoden	126
HOOFDSTUK IV. GELOOF	142
HOOFDSTUK V. ECONOMISCHE BESCHOUWINGEN	150
Waaronder: Bescherming	153

ILLUSTRATIES.

Fig.	Blz.
1. Rhinoceros sondaicus, laatste Preanger-exemplaar	Titel
2. Kop van hetzelfde dier	Titel
3. De drie Aziatische rhinocerossen	5
4. Tympanaalstreek van Rh. sondaicus en D. sumatrensis	6
5. Diceros simus, de Afrikaansche witte rhinoceros	10
6. Diceros bicornis, de Afrikaansche zwarte rhinoceros	10
7. Schedelbouw Rh. unicornis en D. simus	15
8. Eerste kopafbeelding van den Javaanschen rhinoceros	21
9. Enkele oude fantasie-producten	24
10. Jachtepisode, nabij Bandoeng	41
11. Rhinoceros sondaicus, de afbeelding van Sclater	46
12. Door stroopers in Oedjoeng Koelon achtergelaten schedels	57
13. Rhinoceros sondaicus van Sumatra, kopafbeelding	66
14. Rhinoceros sondaicus van Sumatra	68
15. Voetsporen van den Javaanschen rhinoceros	68
16. Dicerorhinus sumatrensis, exemplaar met slechts één hoorn	76
17. Rhinoceros sondaicus inermis, kop van Malakka-exemplaar	76
18. Rhinoceros-jong, aangevallen door tijger	104
19. Schets naar jachtverhaal uit het Pekalongansche	136
20. Valkuil voor het vangen van rhinocerossen	138
21. Zelftransport van gevangen rhinoceros	139
22. Vallans voor het doden van rhinocerossen	140
23. Diceros bicornis, moeder met zuigend jong	150
24. Rhinoceros unicornis, verkocht voor 60.000 mark	150
25. Kaartje van Oedjoeng Koelon	154

INLEIDING.

Het zou zeker verleidelijk (en ook wel degelijk nuttig) zijn om voor elk onzer Javaansche zoogdieren een monografie op te maken, waarin àl het bekende over zulk een dier op overzichtelijke wijze was samengevat. De ongelooflijke veelheid en verspreiding der literatuur over sommige van die dieren doen mij in zulk een uitgewerkte compilatie daarvan den eenigen weg zien om voor den belangstellenden leek, den jager etc., van wie verdere verrijking van onze kennis voor een belangrijk deel te verwachten is, die literatuur toegankelijk te stellen, en in die kennis van de oude literatuur — het weten dus wat àl en wat nog *niet* over elk dier „bekend” is — lijkt mij weer de eenige mogelijkheid te liggen, dat nog eens onze tallooze jagers, bosch- en buitenmensen er toe zouden komen de bestaande gegevens eenigszins systematisch in geschrifte aan te vullen uit den voorraad hunner ervaringen. Er zou echter vermoedelijk tegen het publiceeren van al deze monografieën één bezwaar rijzen, te weten: het vinden van de er voor benodigde publicatieruimte! Moeten we ons hier dus helaas beperken, dan doet zich direct de vraag voor: welke dieren komen het méést voor zulk een vereering met hun uitvoerige biografie in aanmerking? Ik hoop dat mijn keuze van den Javaanschen Neushoorn de instemming van den lezer zal kunnen hebben. Verwekt op zich zelf zulk een groot en tevens „voorwereldlijk” dier als de Neushoorn reeds daardoor onze bijzondere belangstelling, het feit dat het dier (op Java, zoowel als daar buiten) min of meer „op uitsterven” staat, is in dit verband zeker ook van groot belang. Er leven *momenteel* nog meerdere personen, die eigen herinneringen aan dit dier hebben. Wellicht dat sommige van hen zich geroepen zullen voelen om enkele der hiaten in deze monografie wat aan te vullen!

In stel er verder prijs op nadrukkelijk te verklaren, dat ik mij volkomen bewust ben — niettegenstaande de omvangrijkheid der literatuur die ik, hetzij met positief, maar vooral ook met negatief resultaat, in den loop der jaren doorwerkte — allerminst „volledigheid” te hebben bereikt. Slechts hij die in het geheel *niet* thuis is in de literatuur kan trouwens aan zulk een mogelijkheid denken. De literatuurlijst worde gevormd door de noten. Elke bron werd daarin slechts éénmaal vermeld. Her-verwijzingen tusschen den tekst. Als datum van afsluiting is te stellen: aanvang 1939.

Tenslotte wordt hier zeer gaarne dank betuigd aan Prof. L. G. M. BAAS BECKING, die grootendeels en op zeer gewaardeerde wijze de uitgave organiseerde. Verder aan den heer ABDOEL KADIR, die op vaardige wijze mijn potloodteekeningen in inkt omzette. De stichting en de vereenigen, die finantieelen steun verleenden, werden reeds hiervóór genoemd.

HOOFDSTUK I.

BESCHRIJVING.

Mèt W. H. FLOWER ¹⁾, OSBORN ²⁾ en THOMAS ³⁾ brengen wij de thans nog levende rhinocerossoorten tot 3 groepen, te weten de navolgende genera: *Rhinoceros (unicornis en sondaicus)*, *Dicerorhinus (sumatrensis)* en *Diceros (simus en bicornis)*. De eerste 3 soorten zijn Aziaten, de laatste 2 Afrikanen. De laatste 3 soorten bezitten 2 hoorns, de eerste 2 zijn 1-hoornig. Men onderscheidt nog wel als „pantserneushoorns”: *Rh. unicornis* en *sondaicus*, als „halfpantserneushoorn”: *D. sumatrensis*, terwijl dan „ongepantserd” zijn de beide Afrikanen. Bovendien zijn er nog talloze fossiele soorten bekend. In BARTHOLOMEW's Physical Atlas ⁴⁾ wordt gezegd dat men reeds „over 100 species” van *Rhinocerotidae* kent.

Alvorens over te gaan tot een gedeeltelijke beschrijving van *Rh. sondaicus* mogen eerst nog worden opgesomd enkele der voornaamste verschilpunten met den, eveneens 1-hoornigen, Britsch Indischen *Rh. unicornis*, welke soort namelijk door den leek nog al eens met *Rh. sondaicus* wordt verward. Zelfs in het in Nederlandsch Indië meest gebruikte zoogdierenhandboek, dat van VAN BALEN ⁵⁾, vinden we, met het onderschrift „De Javaansche Neushoorn”, een (zeer mooie) gekleurde afbeelding van ... *Rh. unicornis*! De plaat is door VAN BALEN (overigens zonder vermelding van dit feit) overgenomen uit KUHNERT & GRASSMANN ⁶⁾, welke auteurs zelve wel degelijk de goede soortnaam geven. Ook in BRASSER's jachtboek ⁷⁾ komt zulk een gekleurde afbeelding van *Rh. unicornis* voor met het onderschrift „Javaansche Rhinoceros”! Verder waren uit de literatuur nog vele andere voorbeelden van deze zelfde verwarring aan te halen. Een geval waarin de fout *niet* wordt gemaakt, maar toch eenige meerdere voorzichtigheid gewenscht zou zijn geweest, vinden we bij DELSMAN ⁸⁾, die tusschen den tekst over „De Javaansche neushoorn”

¹⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1876, p. 454.

²⁾ Bull. Amer. Mus. Nat. Hist., XIII, 1900, p. 229.

³⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1901, p. 157.

⁴⁾ Vol. V, Atlas of Zoogeography, Edinburgh, 1911, p. 21, Pl. 7, Map II.

⁵⁾ De Dierenw. v. Insul., I, Deventer, 1914, Pl. VII, t.o. p. 212.

⁶⁾ Farbige Tierbilder, Berlin, Pl. 44.

⁷⁾ Jacht op groot Wild in N.O. Indië, Zutphen, 1926, Pl. t.o. p. 76.

⁸⁾ Dierk. voor Ind. Middelb. Scholen, I, 1935, p. 83.

een afbeelding plaatst van een „Neushoorn”, zonder dat daarbij wordt vermeld, dat deze (zeer fraaie) figuur *niet* de Javaansche, maar de Britsch Indische soort voorstelt. In het leerboek van HOOGEVEEN & PEETERS ⁹⁾ vinden we de fout weer zeer positief gemaakt, doordat daar achter *Rh. sondaicus* wordt verwezen naar Fig. 166, welke figuur alweer voorstelt *Rh. unicornis*. Dat de recente teekeningen van F. VAN BEMMEL, ter illustratie van eenige „Javaansche Dierfabels” ¹⁰⁾, niet geheel juist zijn, mag natuurlijk niet te zwaar worden aangerekend.

Enkele der voornaamste verschilpunten tusschen *Rh. sondaicus* en *Rh. unicornis* zijn de volgende:

1. *Rh. sondaicus* is een wat kleiner dier. Volgens RUSSELL ¹¹⁾ en anderen zou de schouderhoogte in beide soorten niet zoo heel veel verschillen, maar in elk geval is bij *sondaicus* de lichaamsomvang geringer en vooral ook de kop kleiner. Voor de maten zelf zie beneden.

2. Ander verloop der huidplooiën, speciaal van de achterste nekplooi, die bij *sondaicus* (van opzij gezien) met de voortste nekplooi een goed gemarkeerde, weinig breede driehoek (het „nekschild”) insluit, waarachter de schouderschilden zoodanig ongehinderd naar boven toe uitloopen, dat de wederzijdsche schouderschilden met de schoftzône tezamen één groot en goed gemarkeerd schoftschouderschild vormen. Onder den hals ontbreekt bij *sondaicus* ook de gróóte, afhangende, dwarse huidkwab, die bij *unicornis* voorkomt.

3. Bij *unicornis* is de huid verdeeld in („bedekt met”) tallooze rondachtige schildjes of knobbels, bij *sondaicus* zijn deze schildjes kleiner en 5- of meerhoekig mozaiekachtig naast elkaar gelegd.

Ten opzichte van *D. sumatrensis* levert het onderscheiden naar het uiterlijk natuurlijk geen moeilijkheden. Opgemerkt mag alleen worden dat, hoewel *sumatrensis* een aanmerkelijk kleiner dier is dan *sondaicus*, de voorste hoorn gewoonlijk aanmerkelijk langer is dan die van *sondaicus*. De schedel van *sumatrensis* is van dien van *sondaicus* (en *unicornis*) soms te onderscheiden aan het aantal der vóór in den bek geplaatste tanden (snij- en hoektanden tezamen): bij *sumatrensis* in elke boven kaakhelft één, bij *sondaicus* twee (een groote en een kleine), waarvan echter toch één paar zeer vaak ontbreekt. Veel duidelijker is dan ook het verschil in de verhouding tusschen het processus postglenoideus en het processus posttympanicus (resp.

⁹⁾ Leerb. Mensch- en Dierk., s Hertogenbosch, 1931, p. 142.

¹⁰⁾ De Haagsche Post voor Ned. Ind., 21-V-1938.

¹¹⁾ In: Selous, The living Anim. of the World, London, p. 182.

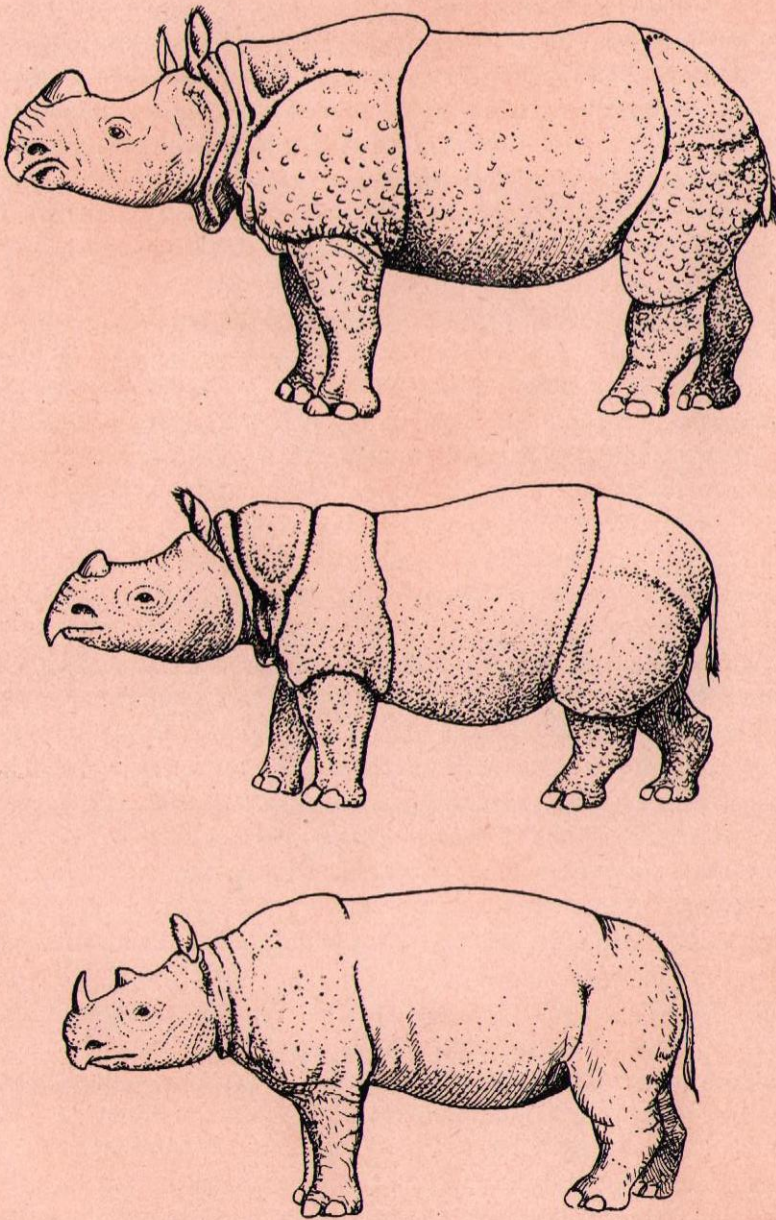

Fig. 3. De drie Aziatische rhinocerossen, van boven naar onder: *Rhinoceros unicornis*, de Grootte Eenhoorn van Britsch Indië; *Rhinoceros sondaicus*, de Javaansche Eenhoorn; *Dicerorhinus sumatrensis*, de Sumatraansche of Tweehoornige Rhinoceros.

vóór en achter de ooropening gelegen). Bij *Dicerorhinus* zijn deze (evenals bij paard en tapir) naar onderen toe nog door een ruimte gescheiden, bij *Rhinoceros* daarentegen liggen ze tegen elkaar aan (fig. 4). Dit verschil werd, zoover ik weet, het eerst opgegeven door FLOWER (noot 1). Voor verdere, kleinere verschillen in hetzelfde schedelgedeelte, zie P. N. VAN KAMPEN ¹²⁾.

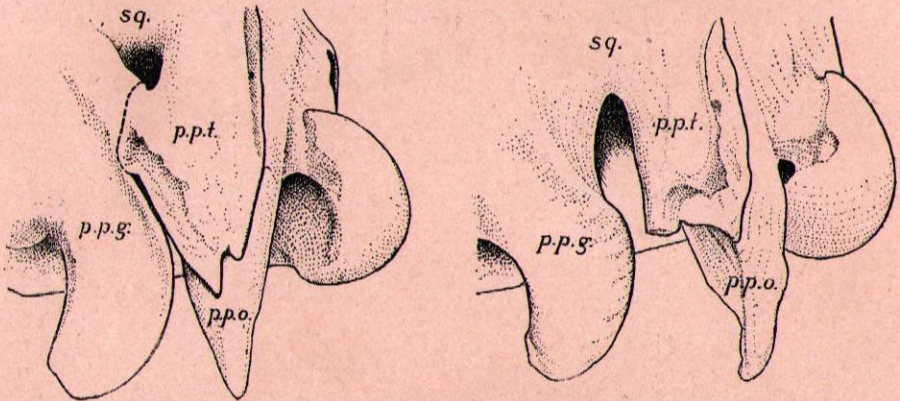

Fig. 4. Tympanaalstreek van den schedel van *Rh. sondaicus* (links) en van *D. sumatrensis* (rechts). Bij *sondaicus* zijn processus postglenoideus (*p.p.g.*) en processus posttympanicus (*p.p.t.*) met elkaar vergroeid (zie de gestippelde lijn), bij *sumatrensis* zijn ze gescheiden en is de uitwendige gehooropening naar beneden toe open (*p.p.o.* = processus paroccipitalis).

Karakteristiek zijn voor de rhinocerossen in het algemeen de dikke romp, korte, dikke hals, lange, lage, in het midden eenigszins ingezonken en met een of twee neushoorns bewapende, kop en de korte dikke poten (P. F. FRANCK ¹³⁾ geeft als maten van de prenten: vóór 28×29 , achter 23×24 cm (fig. 15). Voor de diverse soorten komen hier dan nog andere punten bij, zooals voor onze Javaansche soort de bijzondere structuur en plooiing van de huid en de zeer merkwaardige „vinger“-vorming van de bovenlip. Wat de verdere beschrijving aangaat, zoo willen we ons hier bepalen tot een aantal punten van het uiterlijk, die ook voor den niet-vakman-zoöloog eenigszins interessant kunnen zijn.

Wat betreft de maten, zoo doet zich allereerst de vraag voor of er hier verschil bestaat tusschen de sexen. SCHLEGEL ¹⁴⁾ zegt (stellig op grond van museum-materiaal), dat de wijfjes „doorgaans kleiner”

¹²⁾ De Tympanaalstr. v. d. Zoogdierschedel, Diss., Amsterdam, 1904, p. 243.

¹³⁾ Versl. 1933/34, Ned. Ind. Vereen. tot Natuurbesch., 1935, p. 40-50.

¹⁴⁾ De Dierent. Nat. Artis Mag. te A'dam, 1872, p. 132.

zijn dan de mannetjes en dit lijkt ook reeds à priori zeer waarschijnlijk. Merkwaardig is dan ook, dat de rhinoceros-jager A. R. W. KERKHOVEN ¹⁵⁾ schrijft: „de rhinocerosstier is gewoonlijk veel kleiner dan de koe”. Zou hij wellicht eenige malen een moeder met haar nog niet volwassen zoon hebben ontmoet?

De vrij talrijke maten, die in de literatuur te vinden zijn, zijn deels wel wat moeilijk te verwerken, daar bijna nooit wordt aangegeven hoe deze maten precies werden genomen. De grootste lichaamsmaat vind ik bij FRANCK ¹⁶⁾, die voor een oud ♂ van Java (fig. 1 en 2) opgeeft als „totale lengte”, gemeten over den rug: 392 cm, waarvan 48 cm op den staart en dus 344 cm op kop plus lichaam. Voor hetzelfde exemplaar geeft hij ook nog als de (algemeen gebruikelijke) „jagersmaat” (dus niet over de krommingen van den rug, doch in rechte lijn gemeten) voor kop plus lichaam 320 cm. Alle andere voor Java opgegeven maten halen slechts „9 feet” of „9 Fuss”, met uitzondering alleen van MULLER & SCHLEGEL ¹⁷⁾, die voor het grootste ♂, door de leden der Natuurkundige Commissie op Java verzameld, opgeven als afstand „van de punt des snuits tot aan den wortel des staarts” (FRANCK's „jagersmaat”) 316 cm, staart 53 cm (verder o.a. kop 72 cm, lichaamsomvang 375 cm). De grote getallen van KONINGSBERGER ¹⁸⁾ zijn stellig slechts afrondingen van MULLER & SCHLEGEL's maten. De maat van een Java ♀ („2 Klafter 4 Schuh”, dus, indien ik het goed omzet, 448 cm!), opgegeven door ANDRASY ¹⁹⁾, moet ik hier wel buiten beschouwing laten. Voor Sumatra vind ik als grootste maten voor kop plus lichaam die van HAZEWINKEL ²⁰⁾, t.w. 315 (♂) en 305 (♀). De maxima voor Malakka gelden voor een Perak ♂, geschoten door BARNARD ²¹⁾: „over 11 feet” (335 cm) en voor het Perak ♀, geschoten door VERNAY (verg. KATHERINE BERGER ²²⁾): „10 feet 8 inches” (325 cm).

Een andere, vrij dikwijls opgegeven maat is de „hoogte” of „grootste hoogte”, waarmee wellicht steeds bedoeld wordt de schouderhoogte. Stellig is deze meestal (of altijd) iets groter dan de heuphoogte, al zou ik hiervoor niet volkomen durven instaan. Uit de (vrij talrijke) afbeeldingen, die ik bezit, valt weinig zekers te concluderen,

¹⁵⁾ De Nederl. Jager, XXXII, 1926, p. 326.

¹⁶⁾ De Trop. Natuur, XXIII, 1934, p. 78.

¹⁷⁾ Verh. Nat. Gesch. Ned. Overz. Bezitt., 1839, p. 186.

¹⁸⁾ Meded. 's Lands Plantent., LIV, 1902, p. 59.

¹⁹⁾ Reise in Ostindien, Ceylon, Java, Bengalen, Pest, 1859, p. 51 enz.

²⁰⁾ De Trop. Natuur, XXII, 1933, p. 101-109.

²¹⁾ The Malayan Forester, I, 1932, p. 183.

²²⁾ Natural History, XXXIV, 1934, p. 97.

ook al omdat deze, voorzoover het *staande* exemplaren betreft, uitsluitend teekeningen zijn en nog wel voor het grootste deel vermoedelijk naar opgezette exemplaren. Groote verschillen tusschen de beide bedoelde maten zijn er in die figuren niet te zien, al is toch wel degelijk soms de heup wat hooger geteekend dan de schouder. Ook geeft HAZEWINKEL ²³⁾ voor een Sumatra exemplaar op: „hoog: vóór 1.28 m, achter 1.40 m”. FRANCK echter, aan wiens maten men, als zijnde vakmanswerk, toch wel veel waarde zal willen toekennen, geeft voor de schouderhoogte van zijn Java exemplaar 160 cm en ook bij de Engelschen wordt algemeen alléén de schouderhoogte opgegeven. (Voor een exemplaar van *Rh. unicornis*, levende de Schönbrunn, gaf NOLL ²⁴⁾ echter, evenals HAZEWINKEL, de kruishoogte grooter dan de schouderhoogte en DESMAREST, in zijn oorspronkelijke beschrijving van *Rh. sondaicus* ²⁵⁾, geeft voor „Hauteur au garrot et à la croupe” dezelfde maat, t.w. „3 pieds” en daarachter voor „Hauteur au milieu du dos: 3 pieds 2 pouces”!). Dezelfde hoogtemaat als bij FRANCK (160 cm) treffen we ook bij MULLER & SCHLEGEL. Dit is tevens de grootste mij bekende Java-maat (ANDRASY geeft 5 Schuh 4 Zoll). Van buiten Java vind ik als maximum de maat van DOLLMAN ²⁶⁾, t.w. 5' 10", dus circa 178 cm! Deze maat lijkt op het eerste gezicht abnormaal groot, maar ze vindt steun in een aantal andere maten, opgegeven voor het vasteland. G. MAXWELL ²⁷⁾ mat voor een ♂ van Perak, Malakka (de eenmaal beroemde Pinjih-rhinoceros), 5 feet 5½ inches (166 cm), waar hij aan toevoegt, dat hij er zeker van is, dat deze maat “did not do it justice”. Ook voor een oud ♂ van het “Indian Empire” vind ik opgegeven ²⁸⁾ “about 5' ” (178 cm). En ten slotte verwijs ik nog naar het ♀ van VERNAY: 5 feet 3 inches (160 cm). Vreemd is hier zeker weer de opgave van HAZEWINKEL voor Sumatra. Voor de beide reeds genoemde, zeer groote exemplaren (lengte zonder staart 315 en 305 cm) geeft hij als schouderhoogten slechts 138 en 135 cm! We moeten hier bepaald denken aan meetfouten. Alles bijeengenomen krijgen we intusschen wel den indruk dat de vastelandsvorm van ons dier grooter is dan die van de eilanden, in welk geval we dien vastelandsvorm moeten aanduiden als *Rh. sondaicus inermis*. Ter vergelijking moge hier even worden

²³⁾ Week Eind, Semarang, I, No. 6, 26-VIII-1932.

²⁴⁾ Der Zool. Garten, XIV, 1873, p. 53.

²⁵⁾ Mammalogie, II, 1822, n. 399, en Suppl., 1822, p. 547.

²⁶⁾ Nat. Hist. Mag. Brit. Mus., I, 1928, p. 257.

²⁷⁾ In Malay Forests, London, 1907, p. 12-46.

²⁸⁾ Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., 1934, Suppl., p. 90.

bijgevoegd dat de Afrikaansche *D. simus*, de Witte Rhinoceros, een schouderhoogte haalt van bijna 2 meter (fig. 5).

Dan nog iets over de maten van den hoorn. Het is buiten twijfel dat deze bij de ♂♂ veel grooter is dan bij de ♀♀. Bij de laatste is er eigenlijk nauwelijks sprake van een „hoorn” ²⁹⁾ en is er ten hoogste een „knobbel” van een 5 cm lengte en in sommige gevallen schijnt ook deze zelfs geheel en al te ontbreken (zie bij SCLATER ³⁰⁾), die schrijft over “a large stuffed female in the Calcutta Museum, which shows *no trace* of a horn” etc.). Voor de ♂♂ vind ik voor Java opgaven tot maximum 27 cm ($10\frac{5}{8}$ inch, ROWLAND WARD ³¹⁾). Voor het „Indian Empire” (noot 28) wordt opgegeven een geval van $10\frac{3}{4}$ inch (ca 27,5 cm) en dezelfde maat geeft ROWLAND WARD voor het Perak ♂ van MAXWELL. Waar ook BREHM ³²⁾ als maximum opgeeft 25 cm, terwijl FRANCK voor zijn zeer groot ♂ vond 21,5 cm (wat hij wegens den slijttoestand wil terugbrengen tot ± 25 cm), daar doet het zeker vreemd aan, wanneer we bij HAZEWINKEL ³³⁾ (en noot 20) een Sumatra maat vinden, die sprongsgewijze grooter is, t.w. 37 cm. Een drukfout zonder meer kan dit niet goed zijn, waar HAZEWINKEL deze zelfde maat meerdere malen publiceerde. Toch ontbreekt er in elk geval wat aan de betrouwbaarheid van het geval. Wordt in de beide laatstgenoemde publicaties van HAZEWINKEL de maat van 37 cm opgegeven als te zijn gemeten: „langs de licht gekromde voorzijde”, elders (noot 20) lezen we: „De hoorn was hoog (loodrecht gemeten) 37 cm, en langs de gebogen voorzijde 48 cm”! We doen goed voorloopig de maat van $27\frac{1}{2}$ cm als de maximum hoogte te aanvaarden. Twee andere Sumatranen gaven ± 26 en ± 22 cm. Omvang aan de basis bij één exemplaar: 22×15 cm. Gewicht: versch 986, droog 847 gr.

Enkele laatste maten en gewichten (naar het exemplaar van FRANCK) zijn nog: oorlengte 20 cm, gewicht van geheele dier 2280 kg, waarvan de huid 600 kg. Een zeer groote Krawang schedel in het Buitenzorgsche Museum geeft een lengte (nasales tot condylus) van 61 cm.

De zwaar geploide huid is zeer dik. HAZEWINKEL geeft op ca 2,5 cm, FRANCK voor het nekschild 32 mm. KERKHOVEN wijst er op dat de meening, dat geweerkogels tegen deze huid „plat” zouden slaan,

²⁹⁾ Proc. As. Soc. Bengal, 1878, p. 139.

³⁰⁾ Cat. Mamm. Ind. Mus. Calcutta, II, 1891, p. 203.

³¹⁾ Rowland Ward's Rec. of big Game, 10th. ed., London, 1935, p. 337.

³²⁾ Tierleben, Die Säuget., III, 1920, p. 602.

³³⁾ The Java Gazette, Nov. 1932.

slechts een sage is. „Een kogel uit een goede buks kan de huid gemakkelijk doorboren. Als de huid gedroogd is, is zij echter zeer hard”. Echter moeten we hier wel rekening houden met het verschil tusschen onze moderne geweren en die uit den ouden tijd. Het verloop van de plooiën (die het dier tot „pantser”-neushoorn maken) is zeer specifiek. Het lijkt mij niet nuttig dit verloop hier te beschrijven. Wel moge even de vraag worden geopperd, waar deze plooiën het dier voor dienen? Als antwoord hierop ligt eenigszins voor de hand: om de bewegingen gemakkelijker te maken. De gewone huid is zoo dik, dat ze al heel weinig buigzaam is en dunnere plaatsen noodig heeft bij wijze van „gewrichten”. De graad van de plooiing schijnt ook bij dieren van één vindplaats te variëren. Zoo schrijft C. G. GIEBEL ³⁴⁾: „Das Exemplar im Hallischen Museum, von Jung-huhn auf Java erlegt, hat sämtliche Falten im Nacken und auf dem Rücken so schwach, dass man auch Cuvier's Angaben noch schwächerer Fälden nicht als fehlerhaft bezeichnen darf”.

Zooals reeds gezegd is de huid aan de oppervlakte verdeeld in 5- of meerhoekige, min of meer in elkaar passende schildjes, die, volgens de MEYERE ³⁵⁾, in het embryo overeenkomen met groote platte lederhuidpapillen. Elk schildje heeft in het midden een verdieping, waaruit één of een paar borstelharen ontspringen. Bij de oudere dieren zijn deze op de zijden meestal afgewreven. GIEBEL bericht, dat bij zeer oude dieren (het reeds genoemde exemplaar van JUNG-HUHN) ook de schildjes zelf kunnen afslijten: „Nur an den Beinen sind die hexagonalen Schilder noch sehr schön erhalten, am Rumpfe und Kopfe sind sie nicht mehr zu erkennen, auch keine Haare vorhanden”.

De hoorn op den neus is eveneens een uitsluitende huid-vorming, vertoont dus geen beenen kern en sommige auteurs (o.a. KNEELAND ³⁶⁾) opperen zelfs de mogelijkheid, dat het dier in staat zou zijn den hoorn in zekere mate te bewegen. Wat zeker hoogst onwaarschijnlijk lijkt. Hij is ontstaan te achten uit een, tot een vaste massa samengegroeide, bundel „haar”-vezels. Hij is gewoonlijk vrij stomp en glad gepolijst aan den top, maar aan de basis ruw en gespleten in talrijke vezels, die naar boven toe over eenigen afstand kunnen worden afgestroopt. Bij oudere dieren is hij grooter dan bij jongere.

³⁴⁾ Die Säugeth., Leipzig, 1859, p. 205.

³⁵⁾ Morphol. Jahrb., XXI, 1894, p. 375.

³⁶⁾ Proc. Boston Soc. Nat. Hist., IV, 1852, p. 175.

Toch is hij reeds bij de geboorte aanwezig, ja zelfs bij het foetus (waarvan mij in het Zoölogisch Museum te Brussel een exemplaar werd getoond door den heer S. FRECHKOP), dit dus in tegenstelling met een oude meening, zooals we die bijvoorbeeld vinden bij S. GMELIN ³⁷⁾. Deze „legde” in 1767 „uit”, dat er, niettegenstaande het voorkomen in de wereld van rhinoceros-exemplaren met 2 en zelfs 3 hoorns, toch maar één soort van rhinoceros bestaat: „Het Dier, in jaaren toenemende, heeft altyd twee Hoornen, jonger zynde één, en geboren wordende geen Hoorn”. Zelfs van exemplaren met 3 hoorns zegt hij, dat „er ook niets aan geleegeen is”. Nog in 1797 lezen we een volkomen overeenkomstig bericht van G. CUVIER ³⁸⁾. Hoe lang de groei van den hoorn doorgaat is mij onbekend. Wellicht tot op vrij hoogen leeftijd. Wanneer hij tijdens het leven bij ongeluk verloren gaat, kan hij opnieuw aangroeien, zooals bij exemplaren van *Rh. unicornis* in gevangenschap eenige malen werd waargenomen ³⁹⁾. Waarschijnlijk bereikt hij dan echter niet licht weer den oorspronkelijken vorm en grootte. Daarnaast is er ook een normale „slijt”. Behalve (oorspronkelijk) als „wapen” wordt de hoorn ook wel gebruikt voor andere doeleinden, zooals het opzij dringen van hindernissen op zijn pad en ook zijn er gevallen bekend dat het dier met zijn hoorn in den grond stootte, hetzij „om zijn woede te koelen” (?), om zijn overmaat van energie uit te leven (?) ofwel om „voor zijn genoeg” (?) een struik of jongen boom uit den grond te woelen en eventueel van de wortels te eten. Het aanhalen waard is in dit verband de meening van BOITARD ⁴⁰⁾, die schrijft: „De horen dient den rhinoceros zelden als (verdedigend) wapen (zelf plantener en door andere dieren gevreesd om zijn geweldige sterkte). Het gebruikt dien dus zelden anders dan om de takken uit den weg te schuiven. .... Men zegt dat hij om zijn voedsel te erlangen de aarde met zijnen horen opwroet, dit echter komt mij twijfelachtig voor, want die horen is naar de kant der oogen gekromd en zoodanig geplaatst dat het hem moeilijk, zoo niet onmogelijk zijn moet de punt op den grond te brengen”. Dit klinkt zeer aannemelijk, maar zelfs in de gevangenschap werd zulk „uitgraven van wortels” met zekerheid waargenomen. Persoonlijk geloof ik dat we hier ook wel even moeten denken aan gevallen van analogie met het zoogenaamde „geweislijpen” bij herten, als inleiding tot de bronstgevechten: het,

³⁷⁾ Verh. Holl. Maatsch. Wetensch. Haarlem, IX, St. III, 1767, p. 632-636.

³⁸⁾ Bull. Sc. Soc. Philom. Paris, 1797, p. 17.

³⁹⁾ Zie o.a.: Blyth, Field, 1870, p. 173.

⁴⁰⁾ De Dierg. te Parijs, Ned. vert., Amsterdam, 1845, p. 404.

onder hevige opwinding, in den grond boren van de geweipunten, waarbij grond en gras en soms zelfs struiken in het rond vliegen. In elk geval is het zeker dat de hoorn „gebruikt” wordt en het is dan ook in verband met het min of meer „normale” karakter van den slijt, die daarvan het gevolg is, dat het mij *niet* geoorloofd lijkt bij het opgeven van hoornmaten de gemeten lengte te verhoogen met een zeker „slijtverlies”.

Volgens MAXWELL zouden de Maleiers (op Malakka) de rhinocerossen naar de hoorns in 4 klassen groepeeren: Sumbu lilin (met waskleurigen hoorn), Sumbu api (met „vlamkleurigen” hoorn), Sumbu nila (blauwhoornig) en Sumbu itam (de gewone alledaagsche zwarthoornige). Deze kleuren schijnen inderdaad ook op Java tot zekeren graad wel voor te komen en wellicht in verband te staan met den ouderdom: op grooter leeftijd donkerder kleur.

Niettegenstaande het logge van zijn figuur en de dikte van zijn huid is de rhinoceros toch allermintst een traag of langzaam dier. De normale overkruisgang lijkt zwaar en plomp, maar hierbij moet worden opgemerkt, dat het dier met dezen gang toch een zéér groot uithoudingsvermogen vertoont. Vanuit dezen langzamen gang kan het (en dat zéér plotseling, bijvoorbeeld bij een aanval) overgaan tot groote snelheid. G. H. EVANS ⁴¹⁾ spreekt van „a smart galop”, waarbij veel leven wordt gemaakt (meer dan een olifant doet) en alle kleinere obstakels omvergelopen. Alleen schijnt hij dit tempo niet lang vol te houden. Ook wanneer ze liggen te rusten („geheel op zijde of half op den buik, half op zijde, en de kop daarmee in overeenstemming”) kunnen ze in een oogwenk weer op de been zijn. Buitengewoon fraai zag ik een dergelijke lighouding: „klaar om op te springen” (van de voorpooten de rechter opzij uitgestrekt, de linker onder het lichaam gevouwen, de achterpooten gehéél hetzelfde) weergegeven op een foto van *D. bicornis* ⁴²⁾ (fig. 6). Bepaald verwonderlijk is verder hun klimvermogen op sterk geaccidenteerd en op rotsig terrein. Hierover schrijft EVANS: „Perhaps the most interesting feature about these creatures is the astonishing way in which they ascend and descend the steepest of hill sides. In fact the steeper the gradient the more it would appear to appeal to them. As for many of the descends into the beds of streams they are quite in the nature of slides. For a human being certainly a leather seat

⁴¹⁾ Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., XVI, 1905, p. 555.

⁴²⁾ Wereldkroniek, 2 Sept. 1939.

would be of greater help to him than anything else. It is equally surprising how they ever manage to climb over some of the rocky places one meets with, yet they do. They are the most difficult animals I have attempted to follow (even more than serow and goral)".

Er moet echter in dit verband even worden gewezen op een eenigszins vreemd verschijnsel. Hoe bekwaam het dier namelijk ook is om allerlei moeilijkheden op zijn pad te overwinnen, er schijnt één, schijnbaar vrij simpele, hindernis te zijn, die in staat is hem volkomen tegen te houden, dat is een „greppel" of slootje van bijvoorbeeld 1 m breedte en nog iets geringere diepte. Dit schijnt wel behoorlijk vast te staan en was ook van oudsher bij de Inlandsche bevolking bekend. Zulk een greppel werd in vroeger tijden wel gegraven rondom de koffietuinen om deze tegen rhinocerossen te beveiligen (zie méérdere voorbeelden van ooggetuigen onder het hoofdstuk „Levenswijze"). Verder wordt algemeen gezegd, dat hij door zijn lange lichaam en relatief korte pooten niet snel zou zijn in het keeren en wenden (wat eveneens voor andere rhinocerossoorten wordt aangegeven, zie bijvoorbeeld voor *D. bicornis*, den Zwarten Rhinoceros, bij Prof. Edm. LEPLAE ⁴³). Zwemmen gaat den dieren zeer goed af.

Een paar jagers geven voorbeelden van zijn groote „taaiheid". S. MULLER: „Het oude ♂ liep na een grooten looden kogel van ter zijde in de borst en midden door het hart ontvangen te hebben, nog (slechts) 50 schreden voort". HAZEWINKEL: „Een volwassen ♀ met een iets te hoog zittend bladschot en een schot door de lever, maakte zich nog 10 km uit de voeten, waarbij het steile taluden van 3 - 4 m hoogte overgeklommen en een 25 m breede, snelstroomende rivier overgezwommen was".

Zeer opvallend is nog de aangepunt-driehoekige, slurf- of vingervormige verlenging van de opvallend dikke en met een zeer zachte huid bedekte bovenlip, die zeer beweeglijk is en tot het grijpen van voedsel dient. Deze „slurf" komt geenszins bij alle rhinocerossoorten voor en ook dan nog niet altijd zoo uitgesproken als bij *sondaicus*. Er valt eenigszins uit af te leiden, dat onze soort niet „graast", maar bladeren, twijgen e.d. van struiken of boomen „plukt" en eet, waaruit dan weer volgt, dat onze soort (in tegenstelling met sommige andere soorten) een bosch- en geen weide- of steppedier is. Hierover

⁴³) Bull. Agric. Congo Belge, XVI, 1925, p. 49.

schrijft DOFLEIN ⁴⁴⁾: „In Indien, Hinterindien und Indonesien sind sie vorwiegend Urwaldtieren, in Afrika vorwiegend Steppentiere. *Rh. sumatrensis* ist ein relativ stark behaarter Urwaldbewohner. Die Zähne des Tiers sind niedrig, ohne Zement (brachyodont); die Oberlippe ist verlängert und stellt ein Greiforgan dar, mit dem er Blätter und Zweige abpflückt. Ganz ähnlich lebt und ganz ähnlich organisiert ist *Rh. sondaicus*. Unter den afrikanischen Formen ist der häufigere *Rh. bicornis* zwar den Formen dieser Gruppe ähnlich, aber die niederen (brachyodonten) Zähne besitzen immerhin eine, wenn auch dünne Zementlage. *Rh. simus* ist ein Tier, welches auf Steppen gras. Er hat hohe Zähne (hypselodonte) mit starker Schmelzlage. Auch fehlt ihm die Greiflippe der Blattfresser. Die gleichen Eigenthümlichkeiten zeigt *Rh. unicornis*, welche an offenen Stellen gras. Auch seine Zähne sind hypselodont, wenn auch nicht so ausgesprochen wie diejenigen des *Rh. simus*. Immerhin haben sie eine recht dicke Zementlage“ (berekend op het harde, kiezelzuurrijke gras).

Fr. ZEUNER ⁴⁵⁾ stelde voor de Rhinoceriden nog andere hoogst interessante correlatie's vast en wel tusschen schedelvorm en kop-houding aan den eenen kant en de levenswijze aan den anderen kant. De soorten, die boschdieren zijn en zich alléén met loof van boomen en struiken voeden (vooral dus *sondaicus*) of daarnaast hoogstens nog van zeer hoog opschietend gras eten (*unicornis*), hebben bij vrijen, inspanningsloozen stand of loop een vrijwel horizontale „gemiddelde“ kophouding, welke houding dan verder weer samengaat met bepaalde schedelbouwkenmerken, dit in tegenstelling met de grasetende steppesoorten (waarvan speciaal *simus* als het type is te nemen), die hun kop normalerwijs (dus ook wanneer niet bezig met grazen) meer laten afhangen. De laatste hebben nu een veel hooger, ver naar achteren voortgezette occipitaalkam (fig. 7). Bij het grazen van laag gras met sterk neerwaarts gerichten kop worden aan de dragende werking van de dorsale nekspieren (speciaal de splenii) zeer hoge eischen gesteld, in verband waarmee ze ook grooter aanhechtingsoppervlakte aan den schedel behoeven. Deze waarnemingen stelden ZEUNER zelfs in staat bijzonderheden vast te stellen van de levenswijze van uitsluitend fossiel bekende soorten. Weliswaar kunnen ook de boschbewonende soorten zeer goed en dik-

⁴⁴⁾ In: Hesse & Doflein, Tierbau u. Tierleben, Leipzig & Berlin, II, 1914, p. 51.

⁴⁵⁾ Ber. Naturf. Gesellsch. Freiburg, XXXIV, 1934, p. 21 - 80.

wijls hun kop naar omlaag richten (vergelijk vele foto's van BENG T BERG ⁴⁰⁾), maar bij deze soorten gebeurt dit dan vooral door een voorover laten afhangen van kop en hals *tezamen*. Er is daar dus

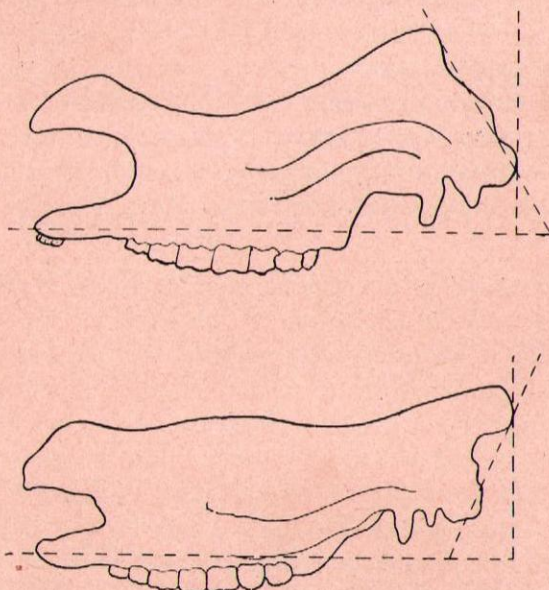

Fig. 7. Ter demonstratie van de onderlinge aanpassing van schedelbouw en levenswijze. Boven: *Rh. unicornis*, de Groote Aziatische Eenhoorn, boschbewoner, zich voedend met bladeren van boomen en struiken en zeer hoog gras: géén sterk naar achteren verlengde occipitaal-kam. Onder: *Diceros simus*, de Afrikaansche Witte Neushoorn, steppedier, zich voedend met laag gras: sterk ontwikkelde occipitaal-kam.

geen sprake van een speciale „aanpassing”. Een kophouding die zeker uitstekend de opvatting van ZEUNER weergeeft, is bijvoorbeeld te vinden in het reeds eerder genoemde leerboek van DELSMAN.

De beharing is gering, met uitzondering alleen van de randen der ooren en het topgedeelte van den staart, die gedeeltelijk bezet zijn met lange stijve haren. Ook op den rug komt verder nog een licht haarkleed voor als overblijfsel van de zeer dunne, wolachtige beharing, die bij de geboorte de geheele huid vertoont (vergelijk ook DE MEYERE, noot 35). — Een scrotum is niet aanwezig. De soort

⁴⁰⁾ Meine Jagd nach dem Einhorn, Frankfurt, 1933 (vert. uit het Zweedsch, 1932).

is retromingent. De maag is enkelvoudig (dus niet herkauwend). — De tandformule is $i \frac{1(2)}{1} c \frac{0}{0} p \frac{4}{4} m \frac{3}{3}$ of (anders opgevat) $i \frac{1(2)}{0} c \frac{0}{1} p \frac{4}{4} m \frac{3}{3}$ ⁴⁷⁾. De middelste bovenste snijtanden zijn dikwijls verdwenen. — Voor anatomische bijzonderheden worde verder nog verwezen naar de werken van F. CUVIER ⁴⁸⁾, DE BLAINVILLE ⁴⁹⁾, C. G. GIEBEL ⁵⁰⁾, C. MAYER ⁵¹⁾, BRONN ⁵²⁾ O. L. FRASER ⁵³⁾ A. H. GARROD ⁵⁴⁾ en F. E. BEDDARD & F. TREVES ⁵⁵⁾ (o.a. vrij groote verschillen in den vorm der darmen tusschen *unicornis* en *sondaicus* aan den eenen kant en *sumatrensis* aan den anderen kant).

Wat aangaat het geluid, zoo behoort onze rhinoceros in het algemeen wel tot de zeer zwijgzame dieren, wat trouwens in overeenstemming is met zijn „eenzame” levenswijze. Het geluid, dat algemeen wordt vermeld door hen, die het dier ontmoeten, is een „snuiven” (ook wel beschreven als „blazen”) tijdens het verschrikt opspringen en wegvluchten en ook wel bij het front maken tegenover den vijand. Er zijn maar weinig auteurs, die hier wat uitvoeriger zijn. S. MULLER bestrijdt als volgt LAMARE PICQUOT: „Wij hebben ons op Java en Sumatra nu en dan maanden achtereen opgehouden in streken, waar de rhinoceros geenszins zeldzaam was ..... maar nooit hebben wij, noch iemand dergenen, bij welke wij daaromtrent onderzochten, hen hooren huilen, balken of zelfs luid en ver galmend hooren schreeuwen, gelijk de Heer LAMARE PICQUOT en andere reizigers van vroegeren tijd, van hen opdissen.” EVANS zegt: „The only sound I have heard is a kind of grunt or rather a short harsh blowing sound. I heard one emit this noise when evidently surprised in cover. He heard us and had not got the wind. On being hit, unless killed outright, they usually grunt, and also do so while charging”. HAZE-WINKEL bericht: „Geluid, wanneer geprikkeld, een dof gegrom, overgaand in woest gesnuif en geproest, ten slotte eindigend in een kort stootend en blaffend geluid (veel gelijkend op dat van een woedenden

⁴⁷⁾ Verg. M. Weber, Die Säuget., Jena, II, 1928, p. 653.

⁴⁸⁾ Des Dents des Mammif., Paris, 1825, p. 219, Pl. 90.

⁴⁹⁾ Ostéographie, III, Paris, 1839 - 64. „Des Rhinocéros”.

⁵⁰⁾ Jahresber. Naturw. Verein. Halle, II, 1850, p. 72 - 157.

⁵¹⁾ Floriep's Tagsber., Zool., III, No. 602, 1852, p. 128.

⁵²⁾ Klassen u. Ordn. d. Tierreichs, Leipzig, 1874 - 1900, VI, 5, Bd. I, p. 55 e.a.

⁵³⁾ Journ. As. Soc. Bengal, XLIV, 1875, pt. 2, p. 10 - 12.

⁵⁴⁾ Coll. Scient. Papers, London, 1881, p. 146, 150 (P.Z.S., 1877, p. 707 - 711, 788 - 789).

⁵⁵⁾ Trans. Zool. Soc. London, XII, 1887, p. 183 - 198.

Maleischen beer). Daarbij heftig stampend met de voorpooten, hetgeen altijd een zeker teeken, dat hij tot den aanval zal overgaan". JUNGHUHN ⁵⁶⁾ beschrijft „een geschreeuw, dat veel overeenkomst had met het geluid van een buffel, maar fijner (meer schor en) wilder klonk. Het was het geschreeuw van rhinocerossen" en wel, naar zijn meening, speciaal dat van den bronsttijd. A. HOOGERWERF ⁵⁷⁾ spreekt van „het eigenaardige korte geroep". Hij hoorde dit des nachts en „tweemaal zelfs midden op den dag". Nog elders schrijft een ooggetuige hoe een gewonde rhinoceros in het Pekalongansche vanuit de struiken „het vreesselijkst klaaggeluid" liet hooren. JARDINE ⁵⁸⁾ zegt: „The only noise I have ever heard it (een jong exemplaar in gevangenschap) emit, was like the lowing of a calf".

Terugkomende op de bovengenoemde berichten van LAMARE PICQUOT ⁵⁹⁾, zoo lezen we daar de volgende, inderdaad wel wat luidruchtige mededeelingen over de luidruchtigheid van onze soort in de Bengaalsche Sunderbans. „Eine Bande Holzhauer wies eine Gegend der Waldung nach, wo man das Geschrei des Gaindar vor einigen Tagen gehört hatte. Wirklich wurden am folgenden Tage 2 Rhinocerate, ein Weibchen mit einem Jungen, aufgespürt. Der kühne, geübte Jäger (LAMARE PICQUOT) traf auf den ersten Schuss, mit einer grossen eisernen Kugel in die Lunge des Ungethüms, tödtlich. Es machte vor Schmerz und Wuth, unter heftigem Blutverlust noch 25 Minuten lang mit dem Tode ringend, die furchtbarsten Sätze und Zerstörungen um sich her, brach Bäume von einer halben Fuss Stärke im Stamme entzwei, entwurzelte die Stämme von andern, und zerspaltete noch ein paar starke halb morsche Baumstämme durch die heftigen Schläge seines Hirnschädels. Sein Geheul, wie das eines wüthenden Stiers, durchdröhnte den ganzen Wald, bis es zwischen den niedergestreckten Bäumen stürzte und gräulich röchelnd in seinem eigenen Blutschlamm sich wälzte". Toch lijkt mij deze beschrijving (van zulk een inderdaad uitzonderlijk geval) de grens van het geloofwaardige niet noodzakelijk te overschrijden.

⁵⁶⁾ Java, 1853.

⁵⁷⁾ Alb. v. Natuurmon. in Ned. Ind., 1937, p. 75 - 82.

⁵⁸⁾ The Naturalist's Library, IX, 1843, p. 164, 174.

⁵⁹⁾ Volgens S. MULLER in: „Rapports faits à l'Académie etc.", volgens RITTER in: „Rapports spéciaux faits à l'Académie etc., Paris, 1833, 4-doss." Niettegenstaande alle gedane moeite heb ik deze publicatie in geen enkele Nederlandsche bibliotheek kunnen vinden, noch wist men mij in Parijs op nader spoor te brengen. De hier gegeven aanhalingen zijn overgenomen uit RITTER's Erdkunde.

Wat betreft de zintuigen, zoo moet ongetwijfeld alleréérst worden genoemd de reuk. In elk geval is het heel zeker, dat het dier op zijn reuk veel meer vertrouwt dan op zijn gezicht of gehoor, hoewel ook het laatste waarschijnlijk wel goed is, in tegenstelling met het gezicht, dat we wel bepaald slecht mogen noemen (vergelijk ook de buitengewone kleinheid der oogen: nog geen 2 cm in doorsnede. De, stellig wel wat al te lichtvaardige en volkomen op zich zelf staande, bewering van BROOKS POPHAM ⁶⁰): "the rhino's sight is very keen, while that of the oliphant is notoriously deficient in comparison" behoeven we wel niet te zwaar te tellen). Het lichtste windje uit de goede richting is voldoende om de aanwezigheid van den jager aan den rhinoceros te verraden en hem in actie te brengen. Daarentegen is een zekere mate van leven (geluid), zooals men bij het loopen door de wildernis maakt, lang niet altijd voldoende om de dieren te verstoren. Een uiterst merkwaardig voorbeeld van „onverschilligheid”, zelfs voor het knallen van gewerschoten, geeft ANDRASY (zie het verhaal van zijn jacht). Natuurlijk heeft dit met het eigenlijke „hooren” niet direct meer te maken. Het schijnt dat ze minder op lawaai „letten”, wanneer ze aan het eten en wanneer ze aan het baden zijn, daarentegen op andere momenten wel degelijk scherp kunnen luisteren en hooren.

Wat ten slotte aangaat de geestelijke eigenschappen, zoo ligt daaromtrent natuurlijk reeds een zekere samenvatting besloten in de constateering van het feit, dat de rhinoceros is een „weerbare planteneter”. Voor het overige zij hier verwezen naar hetgeen later gezegd zal worden onder het hoofd „Geaardheid”.

Inlandsche namen zijn op Java: Soendaneesch: *Badak*, *Badak-tjoela* (♂), *Rodomala* (zoogenaamd vrouwelijk ras); Javaansch: *Badak* (laag), *Warak* (hoog). Op Sumatra: *Badak-tenggiling*, *Badak-bersisih* en *Badak-serkaja* (alle dus duidend op de huidschilden of „schubben”), *Badak-berantai* („met ketting”, d.w.z. de huidplooi) en *Badak-gadjah*. TIEDEMAN ⁶¹) geeft voor Simeloengoen op: *Barak*, en zegt verder: „de *Badak-dardar* is de meest gevaarlijkste” (dardar is, volgens de woordenboeken van VAN DER TUUK, EGGINK en JOUSTRA, de naam van een huidaandoening). Van Malakka worden nog gegeven: *Badak-radja* en *Badak-sumbu*.

⁶⁰) Finger-posts to Anim. Life, London, z.j., p. 62.

⁶¹) Simeloengoen, Leiden, 1922, p. 17.

HOOFDSTUK II.

GESCHIEDENIS EN VOORKOMEN.

a. Java.

In oude tijden was de Javaansche Neushoorn op Java waarschijnlijk allerminst zeldzaam. Jammer genoeg is het, door het ontbreken van speciale berichten over het dier in de oude literatuur, onmogelijk ons een nauwkeurig beeld van dien toestand te vormen. Ik heb echter alle moeite gedaan om zooveel mogelijk gegevens daaromtrent bijeen te brengen. Terloops wordt het dier namelijk wel verscheidene malen ter sprake gebracht, vooral in reisbeschrijvingen. Absolute volledigheid is hier naar alle waarschijnlijkheid niet bereikt. Voor verdere literatuuropgaven houdt de schrijver zich dan ook zeer aanbevolen.

Het allereerste bericht, mij bekend, is te vinden in de „New History of the T'ang Dynasty” (618 - 906), Book 222, part 2, Engelsche vertaling van W. P. GROENEVELDT ⁶²⁾. We lezen hier: „Djava produces tortoise-shell, gold and silver, rhinoceros-horns and ivory. The country is very rich” etc. (Ook op andere plaatsen in dit werk wordt de uitvoer van rhinoceros-hoorns genoemd en al evenzeer voor Sumatra en Malakka). Het feit, dat rhinoceros-hoorns hier worden genoemd als één der vijf uitvoerproducten van Java, lijkt zeker uiterst belangrijk. Voorzichtigheid is echter geboden. Niet ten onrechte maakten VERBEEK & FENNEMA ⁶³⁾ er (in verband met het genoemde goud en zilver) op opmerkzaam dat deze uitvoerproducten nog geenszins voortbrengselen van het eiland Java zelf behoeven te zijn geweest. „Daar Java zeker nooit schildpad en ivoor zelf heeft voortgebracht, moeten handelsartikelen zijn bedoeld, die van elders waren ingevoerd en dit kan dus voor het goud en zilver evenzeer het geval geweest zijn. Van de genoemde artikelen kan alleen rhinoceros-hoorn als product van Java gelden, de overige moeten zijn ingevoerd”. Het is zeker interessant hier tegenover weer te stellen wat R. A. EEKHOUT over dit punt schrijft in zijn rapport over „De Wijnkoopsbaai op Java” ⁶⁴⁾: „Daar wordt dus met één slag beweerd, dat schildpad niet

⁶²⁾ Notes on the Mal. Arch. & Malacca, comp. fr. Chin. Sources, Verh. Bat. Gen. K. & W., XXXIX, 1880, p. 13 e.a.

⁶³⁾ Geol. Beschrijv. Java & Madoera, II, Amsterdam, 1896, p. 996.

⁶⁴⁾ Tijdschr. Nijverh. & Handel Ned. Ind., LX, 1900, p. 545.

op Java bestaat, terwijl toch de nu nog bestaande zeer uitgestrekte schildpadkoloniën aan Java's zuidkust er op wijzen, dat zij de overblijfselen zijn eener eertijds veel aanzienlijker schildpadbevolking, wier product zeer zeker een groot artikel van uitvoer zal zijn geweest, evenals toenmaals de rhinoceroshoorn, waarvan de dragers thans hoe langer hoe meer zijn uitgeroeid. En zou het dan zoo onmogelijk zijn, dat er tijdens de Tang-Dynastie, nu ruim 1000 jaren geleden, nog olifanten op Java aanwezig waren, die even snel zijn uitgeroeid als thans het lot wordt der rhinocerosen op Java?" Hiertegen nu moet dan weer worden opgemerkt dat de gewone Javaansche penjoe geenszins de schildpadsoort is waarvan het schild de groote handelswaarde heeft. Hoe interessant dan ook deze oude Chineesche berichten zijn, ze geven ons zeker maar heel weinig houvast aangaande onzen Javaanschen rhinoceros. Ten hoogste mogen we eigenlijk slechts met zekerheid de conclusie trekken, dat rhinocerosen (in het algemeen) in dien tijd in dit gedeelte der wereld vrij tot zeer talrijk moeten zijn geweest.

In de oude Inlandsche literatuur trof ik over ons dier vrijwel niets van historische waarde. In de beroemde Nagarakrtagama (zangen 50 - 53) ⁶⁵⁾ lezen we een beschrijving van een jacht door den Vorst: „Er zal beschreven worden hoe de Vorst er op uitging naar zijn jachtgebied. Hij maakt zich op met wapens, met dienaren en wagens en paarden, naar 't Nandanawana, een zeer moeilijk be- gaanbaar woud, met zeer verbazend (zwaar) geboomte en overal met kaca en munja-gras" (Nandanawana is de naam van Indra's hemel- schen lusthof, doch wordt hier blijkbaar toegepast op een vorstelijk jachtgebied). Beschreven wordt hoe de apen en de vogels in beroering kwamen en hoe dan de dienaren er de brand in staken, waarna men de wilde dieren zag vluchten of beter: naar het midden toe op een hoop loopen. „Hun menigte was als van tallooze gewayas in gow- raja's, van runderen in wrsabhupura tot stoppens vol. Er waren evers, reeën (kidangs?), gawayas (bantengs), buffels, stekelvarkens, hazen, (? Javaansch: cihna), waranen, apen, katten, neushoorns enzoovoorts". Na een intermezzo, waarin wordt verteld hoe de aldus in de klem zittende dieren „eensgezind" waren, hoe ze een raad be- legden, waarbij ze den tijger als hun voorzitter kozen, met den jak- hals (adjag?) „als onvervaard" naast zich, volgt nog een schildering van de moedige verdediging en den ondergang van het wild.

⁶⁵⁾ Het oud Jav. Lofdicht Nagarakrtagama van Prapança, 1365 A.D., vert. H. Kern, 's Gravenhage, 1919, p. 129 e.v.

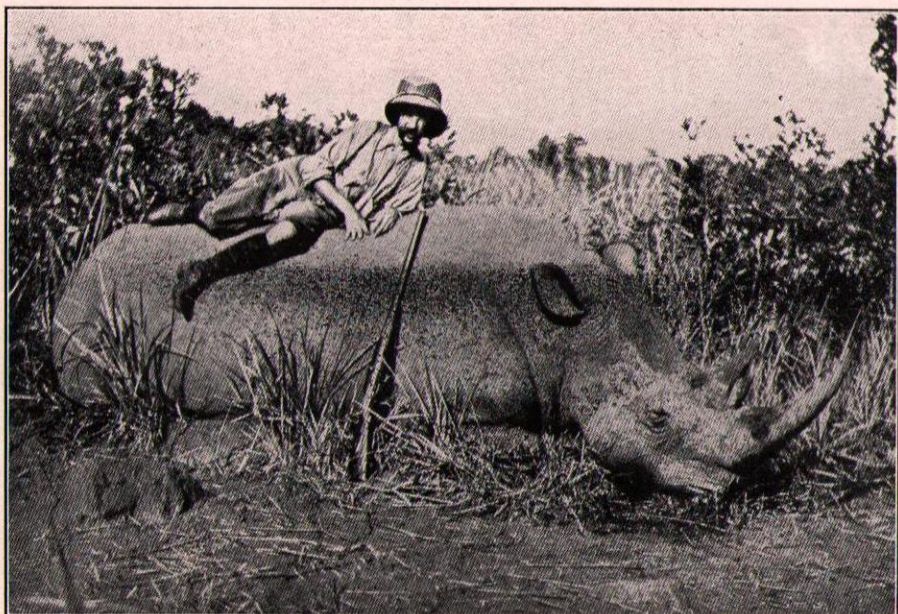

Foto Edm. Leplae.

Fig. 5. *Diceros simus*, Afrikaansche Witte Rhinoceros, één der laatste exemplaren uit den Belgischen Congo.

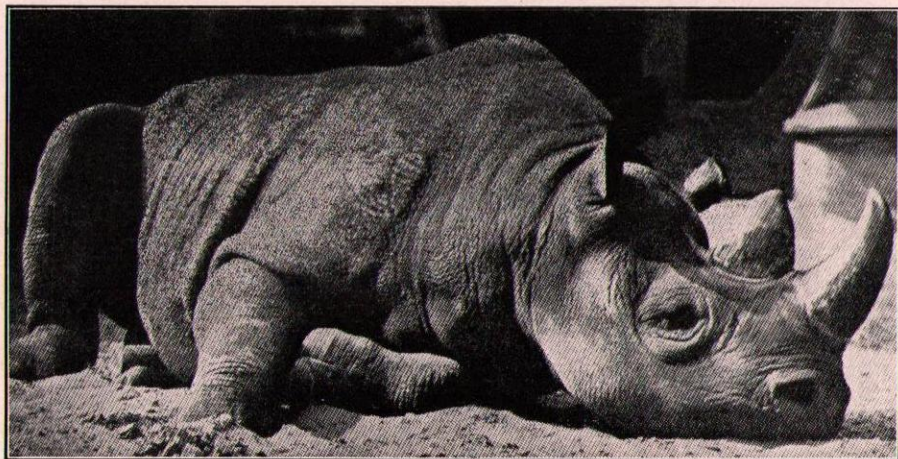

Foto Wereldkroniek.

Fig. 6. *Diceros bicornis*, Afrikaansche Zwarte Rhinoceros, in typische slaaphouding, „klaar om op te springen”.

Het hierop volgende oudste bericht, bestaande uit een „Naturgeschichte der Insel Java” ⁶⁶⁾ voor 1595 (het jaar der allereerste komst van de Hollanders op Java), mist helaas al evenzeer de gewenschte betrouwbaarheid. We lezen daar namelijk: „Daher verweilen wir uns weder bey den Elephanten, davon es eine gewaltige Menge auf Java giebt, noch auch bey dem Nashorne, welches daselbst eben so wenig selten seyn muss, weil die Einwohner so viele tödten, dass sie ganze Haufen Hörner zu Markte bringen”. In het journaal zelf van „De eerste Schipvaerd der Hollandsche Natie naer Oost-Indien” (1595 - 97) ⁶⁷⁾ wordt wel de eenhoornige rhinoceros, „by de Indianen Abada genoemt”, vermeld en vrij goed beschreven onder het opschrift „Twee Afteekeningen van de ghedierte op Java ende elders”, maar de tekst maakt het waarschijnlijk dat toch alleen bedoeld wordt op zulke dieren van „Bengala ende Patane”.

Het eerste mij bekende bericht, dat volkomen zeker op onzen Javaanschen rhinoceros betrekking heeft, stamt van JACOBUS BONTIUS ⁶⁸⁾, die ook de afgesneden kop er van afbeeldt (fig. 8, BONTIUS,

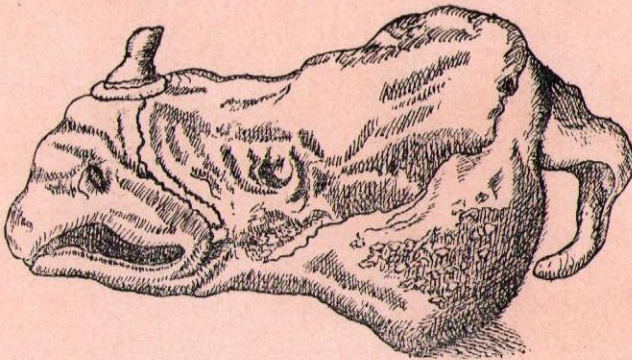

Fig. 8. Eerste kopafbeelding van den Javaanschen Rhinoceros, door BONTIUS, 1668.

p. 51. De direct daarboven geplaatste afbeelding van een geheel dier, bijgevoegd door PISO, kan niet voor *Rh. sondaicus* worden geaccepteerd). BONTIUS verbleef op Java van 1627 tot aan zijn dood in 1631. Hij schrijft onder het hoofd „Van het Yvoor. Waar by sommige niet ongeneuchlijke dingen, den Rhincceros aangaende, verhandelt werden” o.a. ⁶⁹⁾: „Ick hebbe hem (den rhinoceros) niet alleen meer dan

⁶⁶⁾ Allgem. Hist. der Reisen, VIII, 1751, p. 92.

⁶⁷⁾ Begin ende Voortg. v. d. Vereen. Neederl. Geoctr. O. Ind. Comp., I, 1646, 2, p. 80.

⁶⁸⁾ Hist. Natur. & Medic. Ind. Orient., Amsterdam, 1658, p. 50 - 52.

⁶⁹⁾ Oost- en West-Ind. Warande, Amsterdam, 1694, p. 132.

hondert mael in een Koye gesien, maer oock dickwils in de Bosschen afweydende". Curiositeitshalve moge hier verder uit dit eerste bericht nog een uitvoerige aanhaling volgen: „Hy is aschverwigh, na het swarte treckende, van huyl, even gelijk de Olyphanten, seer vol kreucken, met diepe ployen aen de zijden ende op de rugge; hij heeft zoo harden ende dicken vel, dat het wel een houw van eenen Japan-schen Sabel kan wederstaan. Nochte dit Beest en is met gene Schilden beset, gelijk hy gemeynlijcken uytgeschildert werdt; maer de vouwen ende ployen bootsen deze Rondassen na, nochte het eene gedeelte des huyls en is niet harder dan het ander. Hij heeft een Verckens-muyl, doch van vooren scherper ende soo bot niet, aan wiens uysterste eynde dien hoorn is uytsteekende, van dewelcke dit groote wilde Dier sijnen naem voerdt, doch in verscheyde is den eenen hoorn grooter dan den anderen, na den ouderdom van den Rhinoceros. Den hoorn is mede in andere van andere coleure, in de sommige swart, in de sommige asch-grauw, in de sommige wit. De grootheyt des Lichaems is middelbaer van gestaltenisse, dewelcke naest aen den middelbaren Olyphant volght, uyt-genomen dat hij verre lager van beenen is, ende oversulcks en is het soo aensienlijcken Beest niet. Andersuits en doet het niemant hiender of schade, ten ware het geterght wierdt, nochte het en eet geen raeuw vleesch, gelijk den Tijger, maer het wert met kruyden ende heesters gevoedt, ende insonderheyt met soodanige die heel stekeligh ende doornachtigh zijn, want het heeft een tonge, die (gelijk hier na sal geseydt worden) heel rouw is; maer indien dit Dier geterght werdt, soo sal het een Mensch met Paert met al onder de voet werpen, even of het een vloot voor hadde, den welcken het dan al lickende sal dooden, dewijl het door de rouwigheydt van Sijn tonge, de beenderen des mensches, van huyl ende vleesch ont-bloot. De Mooren eten het vleesch van dit Dier; maer het is gantsch zenuwachtigh, ende het soude de verstaelde tanden, daar Plautus van spreekt, wel vereyschen. Doch op dat ghy een exempel van deese wiltheyt, ende wreetheyt mocht hebben, soo luystert toe". Volgt het verhaal van een ontmoeting met zulk een dier, hetwelk later zal worden ingelascht.

J. A. DE MANDELSLO ⁷⁰⁾ bericht voor 1639: „Le rhinoceros que les Indiens appellent abadu, n'est pas si commun dans l'île de Java que dans les Royaumes de Bengale, de Patane, & ailleurs; cependant il s'y trouve quelques uns par-ci là. Les Javans font si grand cas de cet animal, qu'il n'a rien, dont ils ne se servent dans la médecine”.

⁷⁰⁾ Voyages de Perse aux Indes Orientales, Amsterdam, 1727, p. 376.

Uit midden en tweede helft der 17de eeuw vond ik verder nog de volgende berichten.

J. J. SAAR ⁷¹⁾, wiens reizen vielen tusschen 1644 en 1659, schrijft: „In 't bosch zijn ook Rhinocerots, een vreemd beest, dat twee schilden op zijn lijf, en een hoorn op de neus heeft” etc. „In 't zestienhondert zevenenveertigste jaar wierd er zodanig een beest levendig gevangen... Zy worden dikwyls onder de voeten, en dood geschoten; en dan brengt men de hoofden of de snuit met de hoorn, die in hoge waarde gehouden word, aan de Generaal. Maar zy zijn niet wel levendig te houden, uit oorzaak van hun sterkte en afschuwelijckheit”. Over dit in 1647 aangeschoten en daarna levend gevangen jonge dier berichten ook J. J. MERKLEIN („vorgemelder Compagnie dazumal Chirurgum, und Barbirern”) ⁷²⁾ en J. VON DER BEHR ⁷³⁾.

Het volgende bericht is afkomstig van RYKLOFF VAN GOENS ⁷⁴⁾, die ons vertelt van zijn bezoeken ten hove van den Soesoehoenan van Mataram. (Volgens O. VAN REES ⁷⁵⁾ verscheen VAN GOENS 5 maal als gezant ten hove van dezen vorst, t.w. in de jaren 1648, '50, '51, '52 en '54). Hij zegt: „In dese streeck land (Mataram), achter 's Koninghs hoff, heeft de Koninck ongelooffelijke groote diegeraerden, daer hij tot zijn vermaeck ende de jacht beslooten hout ettelijke duysenden herten, renosters, wilde koebeesten ende uijtnemende groote stieren, item wilde paerden, ende ander vee, ieder soorte besonders tusschen de berge, met swaere eijckenhoute heijnings afgeslooten zijnde, binnen dewelcke men sonder eenige becommeringe van tijgers, slangen ofte ander ongedierte vrijelijck jaegen can”.

In het bekende „Dagh Register” ⁷⁶⁾ vinden we onder den datum 29 September 1661 de volgende aantekening: „Des morgens wordt een levendige renocers wijfken binnen gebragt van eenige Javanen, die hem in de riviere Craoan in de modder gevangen hadden”.

ALBRECHT HERPORT ⁷⁷⁾ maakte in 1662 een tocht naar Bekasi en schrijft dato 14 Mei 1662 van de rivier Bekasi: „Wir begaben ons

⁷¹⁾ Reisbeschrijving, Amsterdam, 1671, p. 10 (Vert. van: J. J. Saar, Reise nach Java, Banda, Ceylon & Persien, Nürnberg, 1662).

⁷²⁾ Reise nach Java, Vorder- und Hinter-Indien, China & Japan, Nürnberg, 1663 (Herdr. Den Haag, 1930, p. 13).

⁷³⁾ Reise nach Java, Vorderindien, Persien & Ceylon, Breslau, 1668 (Herdr. Den Haag, 1930, p. 30). Ook: Diarium oder Tage-Buch, Jena, 1668, p. 22.

⁷⁴⁾ Bijdr. Taal-, Land- & Volkenk. Ned. Ind., IV, 1856, p. 313.

⁷⁵⁾ Verh. Bat. Gen. K. & W., XXXIV, 1880, p. 52.

⁷⁶⁾ Dagh Register gehoud. int Casteel Batavia, Anno 1661, Batavia, 1889, p. 289.

⁷⁷⁾ Eine kurze Ost-Indian. Reisz-Beschreib., etc., Bonn, 1669 (Ook vert. door Glazemaker, Amsterdam, 1670, p. 165).

wider in die Rivier, ond fuhren den gantzen Tag hinauff. Da sahen wir an beiden Seiten desz Lands viel Tiger ond Rhinoceroten, die da kamen zu dem Strom zu trincken, oder sonsten an dem Ofer weideten”.

W. SCHOUTEN ⁷⁸⁾ zegt in een beschrijving van het eiland Java in 1664: „De Wildernissen zijn oock, als in veel andere Landen dan Indiën, met veel boose Mensch-verslindende Tygers en Slangen, als oock met Rhinoceros, Harten, Hinden, Buffels, wilde Zwijnen, Meer-katten, Weseltjens, Chamelioenen, Civet-katten, en andere Gedierte versien”. (Op p. 161 spreekt hij van „Reynocerots”).

Ten slotte schrijft FRANÇOIS LEGUAT ⁷⁹⁾: „Il se trouve dans cette Isle des bêtes féroces comme des Rhinoceros, & des Tigres. Il y a quantité de Cerfs, & de Singes de toutes espèces. On craint extrêmement les Crocodiles”.

Hiermede zijn de vermeldingen uit de 17de eeuw, voor zoover mij bekend, volledig weergegeven, d.w.z. de (min of meer) oorspronkelijke: er komen bovendien nog verscheidene gevallen voor waarin de auteurs eenvoudig BONTIUS naschreven, terwijl ook NIEUHOF ⁸⁰⁾ een geliefde bron voor zulk overschrijven blijkt te zijn.

Een nauwkeurig oordeel over de toenmalige talrijkheid van den rhinoceros op Java veroorlooft dit alles ons niet. Dat door sommige van deze (en ook van de latere) auteurs soms zoo speciaal (of zelfs alléén) de rhinoceros wordt genoemd, is natuurlijk nog geen afdoend bewijs voor groote talrijkheid, doch zou zijn oorsprong even goed kunnen vinden in de grootte en opvallendheid van het dier. Ik mag zelfs niet verzuimen er op te wijzen, hoe het mij opviel, dat rhinoceros-hoorn juist *ontbreekt* in de vrij uitvoerige opsommingen van marktproducten (in Bantam en andere plaatsen op Java) gegeven door JOHANN SARIS voor 1609 en door W. SCHOUTEN onder zijn „Javaense Negotie” voor 1664, terwijl daarbij wel degelijk produkten worden genoemd als „Schilpats-Schilden” en „Olyphants-Tanden”. DE HAAN ⁸¹⁾ wijst nog op den plaatsnaam „Oetan-badak”, even bezuiden Tandjong-Priok. Wellicht dat meerdere van de talrijke plaatselijke namen, waarin dit „badak” voorkomt (zooals Kedoeng-badak bij Bui-

⁷⁸⁾ Oost-Indische Voyagie, Amsterdam, 1676, 3e Boek, p. 136.

⁷⁹⁾ Voyage et Avantures, II, Londres, 1720, p. 93, (1e uitg., 1708. Over de mate van betrouwbaarheid van dit werk, zie Swaen, Ardea, XXIX, 1940, p. 19 - 42).

⁸⁰⁾ Het Gezantsch. der Ned. Oost-Ind. Comp. aan den Grooten Tartar. Cham, Amsterdam, 1665, p. 151.

⁸¹⁾ Priangan, Batavia, 1911, II, p. 31, Noot.

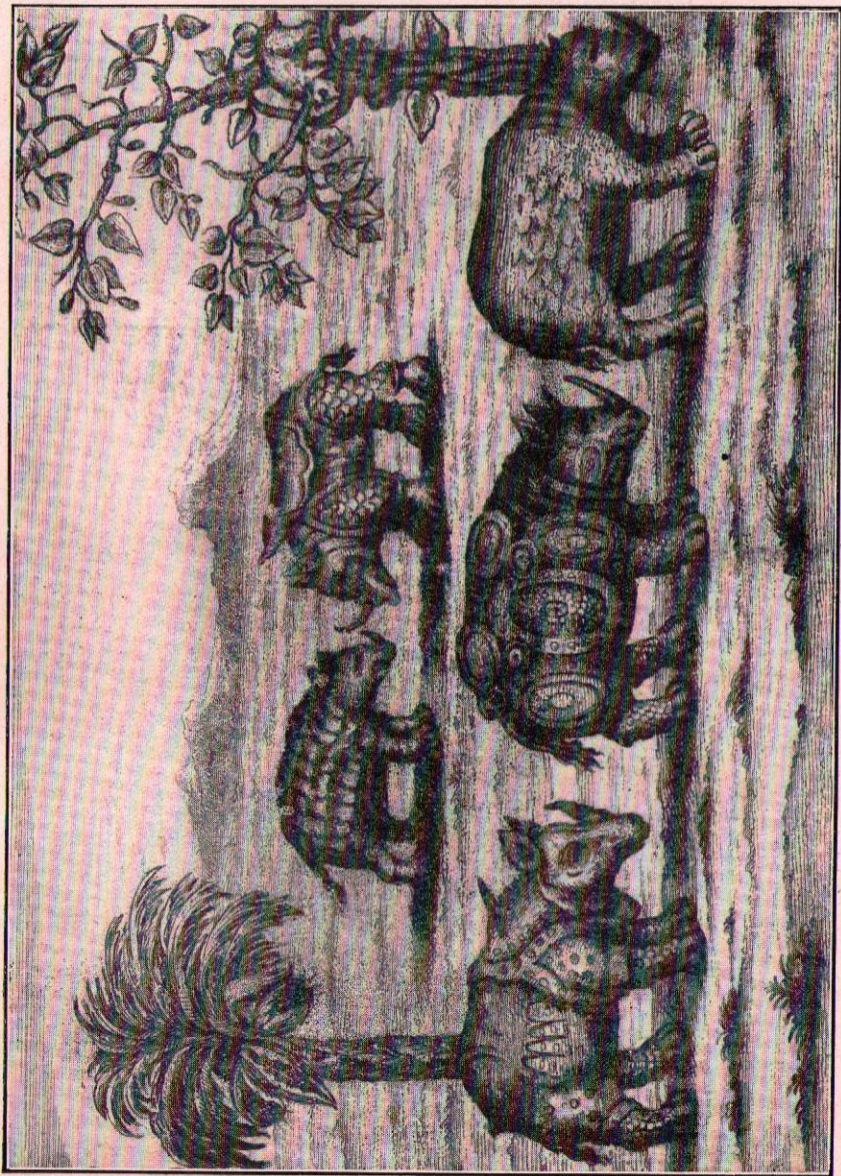

Fig. 9. Enkele oude fantasie-producten. Naar FRANÇOIS LEGUAT.

tenzorg, Tjibadak ten westen van Soekaboemi) werkelijk herinneren aan het vroeger op die plaatsen voorkomen van rhinocerossen, maar het leek mij niet nuttig of doenlijk hierop in te gaan.

Uit de 18de eeuw vermeld ik allereerst een zeer korte aanteeke-ning in het reisverslag van den G. G. ABRAHAM VAN RIEBEECK („Land-reijse over Bodjong Gedeë, ende Talaga-warna na Tsji-anjor ende Tsji-balagon" etc.) ⁸²⁾. We lezen daar in zijn bericht van „Dijnsdag den 17en September 1709, 's morgens, 8 uren 4 minuten" (de ge-bruikelijke, eenigszins pietluttige nauwkeurigheid van dezen Land-voogd in dit opzicht), plaats: even boven de uitmonding van de Tji-binong in de Tjisaroa: „Vinden hier Rhinoceros-stronten op de weg".

Behalve dit vond ik verder uit de geheele 18de eeuw slechts een zeer klein aantal directe berichten over ons dier. Allereerst bij VA-LENTIJN ⁸³⁾: „De Rhinoceros, en de Tijger, zijn dieren aan Java eigen en hier in de Bosschen overvloedig. Zij zijn bij JONSTON, en andere reeds beschreven, en afgebeeld, waaraan wij ons gedragen". „Men heeft 'er ook de Rhinoceros van welke nu en dan een afgedwaalde zich omtrent de stad (Batavia) komt vertoonen". Verder beschrijft hij hoe tijdens het beleg van Batavia de onzen een jongen Javaanze Eenhoorn of Rhinocer in de logie hadden, welk dier zij eens als heel jong beest van een Javaanschen groote hadden gekregen. Toen men tijdens de belegering in de versterking gebrek aan water begon te krijgen, jaagde men den jongen rhinoceros naar buiten in het bosch, opdat hij daar zijn dorst en honger zou kunnen stillen. Toen ten laat-ste de vrede weer was afgekondigd en men de poort weer kon openen, stapte de rhinoceros weer naar binnen, daarmee blijk gevende, dat hij de plaats, waar hij verzorgd was geworden, niet was vergeten. (Eenig bericht over den tijd van het verdwijnen uit de buurt van Batavia kon ik niet vinden. In het verzamelwerk (zonder auteur) over de stad, van 1783 ⁸⁴⁾, vinden we in het 12de boek „handelende over de dieren, vogelen en visschen van Java en de naburige zeën" o.a. wel Tygers, Jakhalzen, Luchs, Sukotyro, Buffels, Verkens, Stekelvarkens, Aapen en Meerkatten, Miereneeter, Herten en Hinden, Boschratten en Wilde Katten genoemd, den Rhinoceros echter in het geheel niet!)

⁸²⁾ Journaalen v. verscheide Landtogten, Reizen v. d. G. G. Abrah. v. Rie-beeck 1703 - 1713. MS., in Rijksarchief te 's Gravenhage.

⁸³⁾ Oud en Nieuw Cost-Indien, IV, 1726, 1e St., p. 53, 256, 2e St., p. 242 etc.

⁸⁴⁾ Batavia, Amsterdam, III, 1783.

Het tweede bericht is van G. B. SCHWARZ ⁸⁵⁾, die van „des Generals Hüner- oder Thier-Garten” (te Batavia) vertelt: „Allda werden allerhand Thiere vor eine Rarität aufbehalten, nemlich, Tiger, Löwen, Nasshorn, schöne Hirsch und allerhand Geflügel ... Ferner gibt es auch in dem Land Nasshorn, haben ein grosses Horn auf der Nasen, und wohl einer Spannen dick. Es gehet niemand aus dem Weg” etc.

Het derde bericht is van J. HOFHOUT ⁸⁶⁾ en moge ook (o.a. om de grappige taal en stijl) eenigszins uitvoerig worden opgenomen: „Op reis van Batavia naar hospitaal te Tjepannas, aan de voet van de Noordertak der Megmedon van den Berg Gedé ... Aanbreken des dageraads ... de toppen van Javaas blaauwe Bergen ...; de Renosceros en Tyger schuilden, met de Slang en andere Gedrochten, in hunne hoolen, terwijl het Inkhoortje, met het Aapje, zich, benevens het schoon geveederd Plumgedierte, op de Pisang- en Geujawes-Boomen verlustigden ... Het Hospitaal (te Tjepannas) werd 's nachts wel gesloten, en 'er stonden altoos gelaaden geweeren gereed, om de Tygers af te keeren, welke al dikwerf aan de Deuren en Vengsters der Woningen en Stallen snuffelden. Een derzelve, die de stoutheid had, om een der Stallen op te breeken, en een Buffel met zich te sleepen, werd door een onzer Matroozen al spoedig voor zyne moeite betaald ... Op eene andere wijs verraschte hy een Renoceros, die daaglyks eene groote verwoesting in den Kool- en Moestuin aanrichtte. Ons dapper Mattroosje plaatste, ter wederzyden van het spoor, in de Pagger, waar door de Renoceros gemeenlijk inkwam, een welgeladenen snaphaan, op welke goede en door hem zelve vervaardigde Kogels, met staale Pennen 'er in, stonden. Voorts spande hy een koord dwars over het spoor, welker einde hy aan de hanen der wederzydsche Snaphanen vast maakte: de Renoceros kwam, naar gewoonte, aanschuiven, dan werd, zoo dra hy tegen de koord drong, door de scherpe Kogels, zoo wel door zijn schaligen huid geboord, dat hy, op eenen korten afstand, aan eene zwaare bloedstorting, den geest gaf”.

Bovendien is er dan nog een uitermate merkwaardig bericht in verband met een Gouvernementspremie. die in 1747 werd ingesteld voor het dooden van rhinocerossen en tijgers ⁸⁷⁾. Op 1 September van

⁸⁵⁾ Reise in Ost Indien, worinnen mancherley Merkwürdigkeiten, etc., Heilbronn, 1751, p. 51.

⁸⁶⁾ Batav. hist. geogr. huish. & reis-almanach, Rotterdam, ± 1788 (Uittreksel uit brief door Hofhout zelf, Batavia, 1759).

Zie: Van der Chijs, Ned. Ind. Plakaatboek 1602 - 1811, V, Batavia, 1888, p. 478, 598.

dat jaar werd voor deze beide diersoorten een premie uitgelooft van 10 rijksdaalders per stuk. Het belangrijkste is nu de bijgevoegde toelichting. We lezen daar namelijk dat de „Commissaris tot en over de zaken van den inlander” toen voor dat doel rééds had voorgeschoten 860 rijksdaalders, omdat tusschen medio October 1746 en ultimo Augustus 1747 reeds gedood waren 26 tijgers en 60 rhinocerossen! Op 14 January 1749 werd de premie, voor wat betreft den rhinoceros, al weer ingetrokken. Volgens de Regeering namelijk „liep deze recognitie al wat hoog op stok” en waren „de renosters wel mede verslindende dieren, doch, als selfs voor de menschen schuw zynde, in verre na so gevaarlyk niet als de tygers”. Sedert 1 September 1747 waren premiën uitbetaald tot een bedrag van 6060 rijksdaalders (drukfout in v.d. Chijs: 606) en wel voor het dooden van 80 tijgers en 526 rhinocerossen!! Dit wonderlijke, maar hoogst „officieele”, bericht lokt zeker uit tot commentaar. Men kan de (zeer waarschijnlijke) vooronderstelling opperen dat er hier wel rijkelijk zal zijn „geknoeid” met de premiegelden en dus ook met de aantallen der premiedieren. Wat echter niet wegneemt, dat het geheele bericht m.i. van uitzonderlijke waarde blijft. Zou het feit op zich zelf, dat men met zulke getallen *durfde* aankomen, niet een vrij betrouwbare aanduiding zijn, dat het dier toen dan toch wel vrij *talrijk* moet zijn geweest?

Het is tenslotte juist nog in 1800, dat de zeeofficier J. C. BAANE vanuit Tjeringe, Wijnkoopsbaai, eenige brieven schrijft aan den Gouverneur-Generaal, handelende over de geschiktheid van dezen baai voor het ontschepen van rijst ⁸⁸⁾. In zijn brieven van 29 September en van 4 October lezen we: „Des nagts kan men alhier van den Inlander niet veel vergen om door te reizen, dewijl de tijger, onder dezelve zijn rol speelt, welke alhier in meenigte zijn, als ook de renosters”. „De tijgers zijn hier in meenigte, selfs komen zij volgens zeggen der Inlanders des morgens vroeg op het voorstrant familjaar kuijeren, ook zijn hier veel renosters, waarvoor den Inlander scheijnd zeer bevreest te zijn”.

Dit zoo uitermate schaarsch zijn van berichten (speciaal van niet-ambtelijke) uit de 18de eeuw is zeker mede een ongezochte illustratie van de reeds eerder waargenomen inzinking, die er in de 18de eeuw op het veld van het Indische natuuronderzoek viel op te merken (Vergelijk M. J. SIRKS: Indisch Natuuronderzoek ⁸⁹⁾).

⁸⁸⁾ MS., in „Geheime Notulen”, in Landsarchief, Batavia.

⁸⁹⁾ Kolon. Instit. te A'dam, Meded. No. VI, 1915, p. 62 e.v.

Toch was het ook nog in deze 18de eeuw, dat de Javaansche rhinoceros voor het eerst als aparte soort werd onderkend en wel door den Groningschen hoogleeraar PETRUS CAMPER. Zijn groote rhinoceros-verhandeling ⁹⁰⁾ gaat eigenlijk over een 2-hoornige soort uit Afrika. Hij komt daarin o.a. tot de conclusie, dat „alle de Africaansche Rhinocerossen, geene uitgezonderd, twee en de Aziatische slechts één enkele hoorn hebben”. Van de, tot dien tijd in Europa vertoonde Aziaten zegt hij dat „alle deeze uit Indië overgebracht” waren. Vrijwel zeker waren dit alle *Rh. unicornis* en niemand was nog op het idee gekomen, dat de eenhoorn van Java (vooral door BONTIUS reeds eenigszins bekend) een andere soort zou zijn. Op p. 166 vermeldt CAMPER een bekkeneel (schedel), die hij ontving van den Heere HOFFMANN van Batavia, zonder dat deze hem nog tot inzicht brengt. Elders ⁹¹⁾ had CAMPER trouwens reeds zulk een schedel van *Rh. sondaicus* afgebeeld, zonder zich daarvan recht bewust te zijn. PALLAS echter publiceert later ⁹²⁾ de vertaling van een door CAMPER aan hem gerichtten brief, waarin de Groningsche hoogleeraar zegt: „Ich habe Gelegenheit gehabt die beiden Asiatischen Gattungen von Rhinocerossen aus einander zu setzen, die mit 4 groszen Schneidezähnen, 2 in jedem Kinnbacken versehen sind, Ich werde der Akademie zu Petersburg die Fortsetzung meiner Abhandlung von diesem Tiere schicken”. Van deze verhandeling zelf is mij, niettegenstaande veel zoeken, niets bekend geworden en in de levensbeschrijving van P. CAMPER, gegeven door zijn zoon ⁹³⁾, is omtrent zulk een verhandeling ook niets te vinden. Vermoedelijk is zij nooit verschenen. CAMPER was trouwens reeds op 7 April 1789 overleden. Volgens WAGNER ⁹⁴⁾ werd een in 1787 door CAMPER gemaakte en aan zijn vrienden toegezonden afbeelding van een kop door BLUMENBACH gecopieerd en gepubliceerd (waar?), terwijl CAMPER later zijn schedel schonk aan het Parijsche Museum, waar hij in handen kwam van CUVIER. De onderkenning van den Javaan als nieuwe eigen soort was hiermee dus wel gebeurd, maar o.a. door het nog ontbreken van een Latijnschen naam, bleef deze ontdekking nog eenigszins zwevende. Van sommige zijden werd CAMPER's meening trouwens bestreden. Zoo schrijft BLAINVILLE ⁹⁵⁾: „CAMPER vermuthete dass in Asien noch eine zweyte

⁹⁰⁾ Natuurk. Verh. over den Rhinoceros, etc., Amsterdam, 1772, p. 121 - 187.

⁹¹⁾ Acta Acad. Scient. Imper. Petropolitanae, 1777, II, Tab. IX.

⁹²⁾ Neue Nordische Beyträge, VII, 1793, p. 249.

⁹³⁾ Oeuvres de Pierre Camper, Paris, 1803.

⁹⁴⁾ In: Von Schreber, Die Säugth., Erlangen, VI, 1835, p. 398 - 317; IV, 1844, p. 286 - 287.

⁹⁵⁾ Isis, 1819, I, p. 265.

Nashornspecies vorhanden sey da er einen Schädel fand, der nur zwey Vorderzähne in jedem Kiefer hatte und sich ausserdem noch durch mehrere andere Abweichungen von dem des vorigen unterscheidet. Es scheint aber doch, dass das Thier, welchem es angehörte, nur eine Spielart von der vorigen sey". Het was pas in 1822 DESMAREST (noot 25), die het dier den naam *Rhinoceros sondaicus* gaf (manuscriptnaam van CUVIER). GEORGE CUVIER ⁹⁶⁾ stelde de onderscheiding scherp en gaf ook afbeeldingen van het geraamte van de Javaansche soort. Hij beschikte over 3 Javaansche exemplaren, verzameld door DIARD & DUVAUCEL en door DIARD. Volgens WAGNER stuurden DIARD & DUVAUCEL van Java ook een verhandeling met teekening, waarin zij de kenmerken van de nieuwe soort weergaven, welke verhandeling echter niet in druk is verschenen, terwijl de afbeelding in 1824 werd opgenomen door CUVIER.

Als plaats van herkomst van het door DIARD & DUVAUCEL verzamelde type, wordt in de oorspronkelijke beschrijving van DESMAREST opgegeven: „Sumatra". In het Suppl., p. 547, wordt, zonder verderen uitleg, gezegd, dat het stuk was „trouvé à Java, et non à Sumatra, comme nous l'avons indiqué par erreur". In verband met de thans bestaande zekerheid van het voorkomen der soort op Sumatra, moet aan deze oorspronkelijke opgave zeker weer eenige aandacht worden gegeven, daar niet blijkt op welke wijze deze „vergissing" werd vastgesteld. Later ⁹⁷⁾ bespreekt CUVIER de soort onder den naam *Rh. javanus*.

Wat deze Latijnsche benamingen aangaat, zoo heeft er in den loop van de 19de eeuw nog al wat verwarring bestaan. De oudere Fransche auteurs als CUVIER, LESSON ⁹⁸⁾, GERVAIS ⁹⁹⁾ en ook de in het Fransch publiceerende TEMMINCK ¹⁰⁰⁾, schreven *javanicus* of *javanus*. Alleen zien we dat LESSON ¹⁰¹⁾ in 1848 de soort nogmaals een Latijnschen naam geeft, t.w. *Rh. inermis* (Sunderbunds). De (zeer talrijke, later afzonderlijk te noemen) Engelsche auteurs gebruikten allen van oudsher den correcten naam *sondaicus*, met als eenige mij bekende uitzonderingen GRAY en WALLACE, waarvan de eerste ¹⁰²⁾ bovendien in 1867 nog een tweetal nieuwe namen opstelde, t.w.

⁹⁶⁾ Ossements fossiles, II, ?1824, p. 23, III, ?1824, p. 384. Ook: 4e ed., III, 1834, p. 42-47, 65-71, etc., Pl. 42, 43, 55 etc.

⁹⁷⁾ Le Règne Animal, Nouv. (2e) ed., Paris, 1829, I, p. 247 (niet voorkomend in 1e ed., 1817).

⁹⁸⁾ Manuel de Mammal., Paris, 1827, p. 331.

⁹⁹⁾ Hist. Nat. des Mammif., Paris, 1855, p. 165.

¹⁰⁰⁾ Fauna Japon., Coup d'Oeil, Disc. Prélim., Leiden, 1835, p. VIII.

¹⁰¹⁾ Compl. Oeuvr. Buffon, I, 1848, p. 514.

¹⁰²⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1867, p. 1015.

floweri (Sumatra) en *nasalis* (?) ¹⁰³). Bij de Hollanders werden de twee namen (*javanicus* en *sondaicus*, de laatste soms ook als *sundaicus*) schijnbaar willekeurig en vermoedelijk ook zonder belangstelling voor de kwestie, door elkaar heen gebruikt. Zelfs kwam het herhaalde malen voor, dat eenzelfde auteur afwisselend verschillende namen gebruikte. Zoo spreken MULLER en SCHLEGEL (noot 17) allereerst van *sondaicus*. Later noemt SCHLEGEL het dier *javanus* ¹⁰⁴), nog later *javanicus* (noot 14). JENTINK daarentegen noemt de soort eerst (1887) *javanicus* en later (1895) *sondaicus*. L. A. BURGERSDIJK ¹⁰⁵) gebruikte den naam *javanus* omdat hij dezen „verkieslijker” vond dan *sondaicus*. De naam *Rh. asiaticus*, door J. A. VAN DER AA gebruikt voor Java ¹⁰⁶), is in werkelijkheid een synoniem van *Rh. unicornis*. De Duitschers gebruikten vrijwel steeds den naam *javanicus*, met als uitzonderingen JUNGHUHN en VOLZ (zie later), die *sondaicus* schreven en verder nog SCHINZ, die ook steeds *sondaicus* schrijft, maar die een andere zeer vreemde vergissing begaat. In zijn in 1845 verschenen werk ¹⁰⁷) wordt ten rechte onder dezen naam de soort van Java, met als habitat „Java”, beschreven. In hetzelfde jaar echter kwam er een ander deel van hem uit ¹⁰⁸), waarin onder den naam *sondaicus* de Sumatraansche tweehoornige soort wordt beschreven en afgebeeld, met als plaats van voorkomen „Sumatra”. Ook de Oostenrijker ZELEBOR ¹⁰⁹) en de Japanner KURODA ¹¹⁰) schreven *javanicus*.

In de hiermee reeds betreden 19de eeuw heeft ons dier, ook in de Java-literatuur, weer regelmatig vermelding gevonden. Het eerst bij de Engelschen, t.w. THORN ¹¹¹), die zegt: „The Rhinoceros is sometimes met with, but principally in the Western part of the Island, lying in the high grass jungle, remote from observation”; en RAFLES ¹¹²), die schrijft, dat de Rhinoceros „sometimes (though rarely at present) injures plantations”. Hij noemt de wilde zwijnen de schadelijkste dieren „next to the rhinoceros”!

¹⁰³) Verg. R. Lydekker, Cat. Ungul. Mamm. Brit. Mus., V, 1916, p. 48.

¹⁰⁴) Handl. Beoef. Dierk., I, 1857, p. 118.

¹⁰⁵) De Dieren, Leiden, 1864, I, p. 445.

¹⁰⁶) Nederl. Oost-Indië, II, Amsterdam, 1849, p. 61.

¹⁰⁷) System. Verzeichn. aller bis jetzt bek. Säugeth., II, Solothurn, 1845, p. 334.

¹⁰⁸) Volled. Natuurl. Hist. der Zoogd., 2e uitg., 's Gravenhage, 1845, p. 348.

¹⁰⁹) Reise der Novara, Zool. Th., I, 1869, p. 37.

¹¹⁰) Tori, IX, 1936, p. 159.

¹¹¹) Mem. of the Conquest of Java, London, 1815, p. 216.

¹¹²) The History of Java, London, 1817, I, p. 49.

Het is in het onvolprezen werk van HORSFIELD ¹¹³⁾ dat we voor het eerst wat meer uitvoerige en tevens betrouwbare en belangrijke berichten over voorkomen (en levenswijze) van ons dier vinden. HORSFIELD zag in 1817 te Soerakarta een levend exemplaar „taken during infancy in the forests of the Province of Keddu” in 1815 of 1816. Hij zegt verder dat de soort „lives gregarious in many parts op Java. I noticed it at Tangung near the confines of the Southern Ocean, in the districts of the native Princes, and on the summit of the high peaks of the Priangan Regencies”. „It is not generally distributed but is tolerably numerous in circumscribed spots. On the whole it is more abundant in the western than in the eastern districts of the Islands”. HORSFIELD zegt verder nog, dat het niet zelden in het wild wordt ontmoet door Europeanen en Inlanders en dat het bij gelegenheid in kuilen wordt gelokt en gedood.

Een vrij groot aantal berichten door leden van de bekende „Natuurkundige Commissie” is ook (zéér verspreid) in de literatuur aan te treffen. REINWARDT ¹¹⁴⁾, die in April 1819 den Gedeh beklom, is de eerste, die melding maakt van de door rhinocerossen „gebaande paden, die ons in digte bosschen dikwerf zijn dienstig geweest”. Hij spreekt over de dieren, die „wij zelfs over de hoogste punt van den Patoeha en over den moeilijken Goenoeng Goentoer, over de scherpe lava langs den krater, hebben zien voortwandelen”. Elders ¹¹⁵⁾ lezen we, eveneens van REINWARDT's hand, dat het dier „ascends with an astonishing swiftness, even the highest top of the mountains; it is on that account that this animal is so rarely to be found, and that it was frequently pursued in vain, till at length the party were successful enough to overtake a couple of them. One of these beasts was shot near the mountain of Papandayang, and the other close to Mount Telaga-Bodas”. KÜHL & VAN HASSELT ¹¹⁶⁾ schrijven do. 10 Augustus 1821: „Op het oogenblik komen wij van de beklimming des Pangrangos terug. Hoogte boven Buitenzorg 8580 voeten. Het is op deze ontzaggelijke hoogte, in deze koude streken, dat wij vele legers gevonden hebben van Rhinocerossen”. C. L. BLUME, schrijvende „Over de gesteldheid van het gebergte Gede” ¹¹⁷⁾, bericht van de „veelvuldige wegen en voetstappen” van ons dier aldaar, het vinden

¹¹³⁾ Zool. Researches in Java & neighb. Islands, 1824.

¹¹⁴⁾ Verh. Bat. Genootsch. K & W., IX, 1823, p. 36.

¹¹⁵⁾ The Calcutta Journ., 1820, p. 411, en: The Edinb. Philos. Journ., VII (XIII), 1822, p. 34.

¹¹⁶⁾ Algem. Konst- en Letterbode, 1822, p. 25.

¹¹⁷⁾ Verh. Bat. Genootsch. Ned. Ind., X, 1825, p. 58.

van het gebeente en ten slotte nog een ontmoeting op 2089 meter aan de westelijke zijde van den Goenoeng Batoe, bezijden den Panggoerangoe: „Hier sprong een Rhinoceros, door onze aannadering verschrikt, uit een klein moeras op” etc. Elders ¹¹⁸⁾ vermeldt hij van de Badoei's: „Het is hun niet geoorloofd ander vleesch te nuttigen dan dat van wilde runderen en van den neushoorn”. H. BOIE ¹¹⁹⁾ schrijft einde 1827 van de Tjitarem, nabij Tjikau, dat hij daar „die frische Spur eines Rhinoceros” vond. Van algemeene bekendheid is verder het rhinoceros-avontuur, dat overkwam aan VAN RAALTE. De door MULLER & SCHLEGEL (noot 17) hiervan gegeven beschrijving moge hier worden ingelascht:

„VAN RAALTE bevond zich in April 1827 met Dr. MACKLOT in de Preanger-Regentschappen, bij den thans verlaten mijnberg Parang: eene, vele uren in het rond woeste landstreek, wier uitgestrekte bosschen slechts hier en daar door enkele gehuchten en aan den voet des bergs liggende koffijplantaadjen afgewisseld worden. Onder de menigvuldige dieren, waarmede die wildernis bevolkt is, bevonden zich ook vele rhinocerossen, die des nachts dikwerf tot binnen de koffijplantaadjen en zelfs tot op geringen afstand van de bamboezen woning onzer toenmalige ambt- en reisgenooten dóórdrongen. Dit gaf aanleiding, dat die Heeren een jagtplan op deze dieren ontwierpen; in den vroegen morgen van den 3den april, van eenige jagers en inlanders uit den omtrek vergezeld, naar het bosch togen en aldaar onderscheidene uren zoekende rondliepen, zonder een' rhinoceros te ontmoeten. Het ontbrak op hunnen weg echter niet aan veelvuldige sporen, waarvan sommige blijkbaar nog geheel versch waren. Daar deze sporen elkander vaak kruisten, ontstond de moeilijke vraag, welke van hen te volgen, en daaruit ten laatste het besluit, om het jagtgezelschap in twee groepen te verdeelen, van welke ieder, ten einde niet te missen, een bijzonder pad zoude inslaan. Nadat VAN RAALTE met zijn tien- of twaalfstal ondergeschikte inlanders, ongeveer een half uur was voortgegaan, werd hij door een zeer versch spoor aangelokt, hetwelk hij midden door het lage houtgewas, over met alang-alang begroeide heuvelen en met glaga bedekte moerasgronden volgde. Naauwelijks was hij in deze hooge graswildernis doorgedrongen of hij vernam een sterk geblaas en gesnuif, hetwelk de nabijheid van een' rhinoceros verried. Brandende van ijver om

¹¹⁸⁾ Indisch Magazijn, 2e Tw., Nos. 3/4, 1845, p. 21.

¹¹⁹⁾ Briefe v. Heinrich Boie, geschrieb. aus Ostind. und auf der Reise dahin, uitg. door F. Boie, Schleswig, 1832, p. 117.

bij de ontmoeting van den vervaarlijken vijand de eerste te zijn en het dubbele geweer op hem los te branden, sloop VAN RAALTE op handen en voeten naar de plaats, vanwaar het geblaas uitging; doch zonder iets van den rhinoceros-zelven te ontdekken. Deze echter had hetzij door de beweging der jagers, hetzij door middel van zijn reukorganen, het hem naderende gevaar opgemerkt. Eensklaps rees hij uit zijne schuilplaats op, ijde met onbegrijpelijke snelheid regt-streeks op VAN RAALTE aan, stiet hem omver, nam hem op zijnen hoorn, en wierp den ongelukkige, onder een vreeselijk geblaas, hoog in de lucht, hetwelk hij eenige malen herhaalde. De inlanders, door den schrik overweldigd, sloegen op de vlugt. Slechts een van hen, een oude trouwe jager, had moeds genoeg, aan VAN RAALTE's hulp-geschrei het oor te leenen en terug te keeren. Hij naderde het dier tot op korten afstand en schoot beide loopen van zijn geweer op hetzelfde af. Door den knal verschrikt, liet het kolossale gevaarte zijne prooi los en zette het dadelijk op een loopen. Het geweer was bij het schot gesprongen; de kogels zullen bij dit ongeval alligt eene verkeerde rigting bekomen hebben, zoodat men, ook door de algemeene ontsteltenis, niet heeft kunnen nagaan, of zij getroffen hadden. Het kostte intusschen den koenen jager zijn' linker duim, welke gedeeltelijk verbrijzeld was. Rampzalig was de toestand van den ongelukkigen VAN RAALTE. Hij lag geheel met bloed en modder-overdekt. In aller ijl stelde zijn jagtgevolg eene soort van draagbaar uit bamboes en boomtakken te zamen, waar zij het deerlijk gehavende ligchaam op nedervlijden. In dien toestand werd hij, kermende van pijn, de doodskleur op het gelaat en de oogen half gesloten, huiswaarts gedragen. Gelukkig dat de Heer MACKLOT, Geneesheer, hem nabij was. Deze verbond den armen lijder, zoo goed de omstandigheden zulks gedoogden, en zonder diens dadelijke en doeltreffende geneeskundige behandeling zoude VAN RAALTE ongetwijfeld het slagtoffer geworden zijn van zijn' moed. Behalve dat hem eene rib in het lijf gebroken was, had hij eene zeer gevaarlijke buikwond, verscheidene zware wonden aan het linker been, eene in het gewricht van den regter voet, en menigvuldige kneuzingen. Volgens de verzekering van VAN RAALTE waren de zware verwondingen aan de kuit en den regter voet door het gebit van het dier te weeg gebragt. Het had hem bij herhaling met den muil aan die deelen aangetast en van den grond opgeligt".

P. VAN OORT & S. MULLER ¹²⁰⁾ vermelden in het verslag van hun

¹²⁰⁾ Verh. Bat. Genootsch. K. & W., XVI, 1836, p. 83 - 156.

tocht in begin 1833 het dier meerdere malen. Van de rivier Tjimantri, een meer vormend tusschen den Goenoeng Prahoe en den Boerangrang: „Dit meer wordt door een zwaar eiken (djatie) en laurier (djamboe) bosch omgeven, in hetwelk zich vele wilde runderen en rhinocerossen ophouden”. Van den Patocha: „Vele sporen van den rhinoceros en van het wilde rund”. Van den Tangkoeban Prahoe: „Dikwerf stieten wij op sporen van rhinocerossen en wilde runderen, welke dieren, naar de vele sterk uitgetredene paden te oordeelen, die het digte woud in alle rigtingen doorkruisten, hier vrij menigvuldig moeten zijn”.

Ook MULLER zelf had ontmoetingen met deze dieren. Als plaatsopgaven daarvan vinden we bij hem alleen nog Tjikau en de „noorder voet van den berg Malabar” (1832). Wel zegt hij, dat het dier op Java „zeer verspreid, doch nergens in menigte aanwezig” is en „alleen tot groote eenzame wildernissen beperkt”. De door hem gegeven berichten over de levenswijze zijn belangrijk en zijn afbeeldingen goed. Van pas is hier verder nog zijn bericht, dat „uithoofde der schade, welke dit dier in afgelegene bergachtige streken aan het nieuwe plantsoen, vooral in jonge koffij- en indigo-plantaadjen, in de theetuinen enzv. veroorzaakt, al ware het slechts door zijnen alles verpletterenden loggen tred, heeft het Gouvernement eene belooning van 16 gulden uitgelooft voor elken rhinoceros, die door de inlanders gedood wordt”. Volgens MULLER betaalden Chineez en Arabieren in dien tijd de hoorn met „tusschen de 10 en 20 gulden het stuk; die van bijzondere grootte zouden zelfs tot 50 gulden en meer worden waard geacht”.

Volgens JENTINK's Catalogus ¹²¹⁾ werden door de leden der Natuurkundige Commissie minstens 5 rhinocerossen op Java verzameld.

Wij mogen hier nog even terug komen op het door BLUME (noot 118) vermelde standpunt der Badoei's ten opzichte van den rhinoceros. Wij vinden een soortgelijk, maar toch wel eenigszins anders, bericht bij LOUIS VON ENDE ¹²²⁾: „Das Töden und Schlachten von Büffeln (Karbouwen), Rindvieh, Hirschen, Schweinen und Hausthieren ist ihnen verboten; dagegen dürfen sie das Fleisch von wilden Thieren, wozu auch der Badak (Rhinoceros) und der Banteng (wilder Büffel) gerechnet werden, geniessen. Nur dann dürfen sie auch Fleisch zahmer Thiere essen, wenn die selben durch Fremde geschossen oder

¹²¹⁾ Jentink, Cat. Syst. Mus. Hist. Nat. Pays-Bas, IX, 1887, p. 167; XI, 1892, p. 197.

¹²²⁾ Mittheil. Anthropol. Gesellsch. Wien, XIX, 1889, p. 4.

geschlachtet sind". Voor een bepaald religieus feest (Kawala-Tutug) wordt volgens VON ENDE door de vrouwen nog een speciaal gerecht bereid, de „Laksa", waarin vleesch van de navolgende zeven diersoorten wordt gemengd: „Mentjak (Hirsch), Pötjang (Zwerghirsch), Pössing (Ameisenbär), Menjawak (Fischotter), Landak (Stachelschwein), Bu-ut (Eichhörnchen), und Urang (kleine Garneele), oder Susu (Schnecken) und Juju (Flusskrebse)".

G. H. NAGEL vermeldt allereerst ¹²³⁾ den rhinoceros voor den Tjerimai, die hij op 17 October 1824 beklom. Hij zegt dat de dieren daar „in groot aantal aanwezig" waren. „Ontelbare slingerpaadjes doorkruisen het woud, en zijn het werk van deze dieren. Het gekraak van de boomen welke zij omverre rukken om zich een pad te banen, kondigt hunne aankomst reeds op een goeden afstand aan". Te anderer plaatse ¹²⁴⁾ vermeldt hij nog het *niet*-voorkomen op het „Duizendgebergte (Goenoeng Seriboe, langs het westelijke gedeelte van het Buitenzorgsche)".

L. OLIVIER ¹²⁵⁾ noemt den Patoeha en den Goenoeng Goentoer als plaatsen van voorkomen, doch doet dit slechts in navolging van REINWARDT.

Hierna volgen een paar vrij uitvoerige berichten met belangrijke gegevens over de levenswijze. Het eerste (zonder auteursnaam ¹²⁶⁾) handelt over een „Rhinoceros-jagt in Pekalongan". Het groote omheinde terrein nabij Gringsing, waarop de jacht op 15 November 1929 plaats had, bevatte 3 rhinocerossen en 8 wilde koebeesten, die daarop van tevoren waren samengedreven. Het tweede bericht is van A. DE WILDE ¹²⁷⁾, volgens wien het dier „in vele districten" van de Preanger Regentschappen voorkwam. Hij haalt een persoonlijke waarneming aan in het Zwavelmeer, Talaga Bodas, distr. Wanaradja, regentschap Limburgen. In zijn beschrijving van den aanleg van koffietuinen vermeldt hij maatregelen, die genomen werden „om den Rhinoceros uit de tuinen te houden, die, op den bast van den jongen dadabboom azende, in éenen nacht, eene plantaadje van groote uitgestrektheid vernielen en vertrappen kan".

S. ROORDA VAN EYSINGA ¹²⁸⁾ schrijft: „Gevlugte rondzwervers, etc. hebben langen tijd in de onmetelijke bosschen (op het land Djan-

¹²³⁾ Schetsen uit mijne Jav. Portefeuille, Amsterdam, 1828, p. 45.

¹²⁴⁾ Javaansche Tafereelen, Amsterdam, 1829, p. 76.

¹²⁵⁾ Land- en Zeetochten in Ned. Ind., I, Amsterdam, 1827, p. 344.

¹²⁶⁾ Jav. Courant, van 28 Nov. 1829.

¹²⁷⁾ De Preanger Regentsch., Amsterdam, 1830, p. 112.

¹²⁸⁾ Verschill. Reizen en Lotgevallen, II, Amsterdam, 1831, p. 407.

lapan of Janlappa, aan de westelijke grenzen van de residentie Buitenzorg op den Salak) rondgedood, immer blootgesteld aan verscheurend gedierte als tijgers en rhinoceros, die in menigte die ontoegankelijke oorden vervullen". P. P. ROORDA VAN EYSINGA ¹²⁹⁾ zegt, dat het dier op Java „in de bergstreken, vooral in de Sunda districten aangetroffen" wordt. Verder zegt hij nog voor de residentie Bantam: „In het westelijke, woeste, eenzame gedeelte der residentie zijn de rhinocerossen, woudstieren en tijgers zeer menigvuldig"; voor de residentie Batavia: „Uithoofde der menigte landgoederen, zijn hier geene verscheurende dieren; de tijger en de rhinoceros zijn voor nijverheid en beschaving naar de oorden van het gebergte teruggedeinsd, en het is eene zeldzaamheid, dat een tijger zich in de ommelanden vertoont"; voor de residentie Krawang: „rhinocerossen, die hier niet, ten zij enkele malen in het zuidelijk gedeelte, gevonden worden"; voor de Preanger Regentschappen: „zeer veel rhinocerossen, tijgers, woudstieren en herten". In 1821 maakte hij hier zelf de vangst mee van een exemplaar in de nabijheid van Radja Mandala.

R. J. L. KUSSENDRAGER ¹³⁰⁾ zegt van de Preanger: „De groote menigte wild gedierte, vooral tijgers en rhinocerossen, die in de uitgestrekte bosschen hun verblijf houden, is, sedert het gouvernement een premie op 't vellen derzelve gesteld heeft, ten gevolge daarvan in 1830 76, in 1831 82 en in 1832 73 tijgers gedood werden, wel zeer verminderd, maar blijft voor de bewoners der Preanger landen toch nog altijd een schrikbarende plaag" (verder alleen voorbeelden van tijgers). Hij noemt onder het „Malehbarsche gebergte" als verblijfplaatsen den Patoeha en den Goentoer (vermoedelijk slechts naar REINWARDT) en verder schrijft hij onder Telaga Bodas: „De geheele vlakte op den top des heuvels, waar de bron Soemoerassien (= zoute put) ontspringt, heeft eene ronde gedaante van ruim 20 roeden middellijns, en de afhellende kanten zijn in alle rigtingen doorsneden van diep uitgeholde gangen, gebaad door de rhinocerossen, die door dezelve naar de bronnen opklimmen".

De koffieplanter GELPKE schrijft in een „Schets van het Eiland Nousakambang-an" ¹³¹⁾: „Rhinocerossen schijnen zich op hetzelfde gevestigd te hebben, maar, mag men het verhaal van Inlanders die

¹²⁹⁾ Handb. Land- en Volkenk. Ned. Ind., 3e B., I, 1841, p. 94.

¹³⁰⁾ Natuur- en Aardrijksk. Beschrijv. v. h. Eiland Java, Groningen, 1841, p. 107.

¹³¹⁾ Tijdschr. Ned. Indië, I, 2, 1838, p. 61.

70 jaren dit eiland bewonen, geloven, dan wandelt er slechts één enkele van deze gevaarlijke dieren op het eiland om, welke door de bevolking als een heilige wordt aangezien en den naam van „Kerto dupo” heeft ontvangen van eenen zekeren Inlander, welke bij het afhalen van vogelnestjes verongelukt is, en wiens ziel in die van den Rhinoceros gevaren zoude zijn. Dat beest zou, volgens hun verhaal, zoo tam zijn dat het meermalen in de kleine kampongs overnacht, en het rijst-stampen aanziet, terwijl de hem toegeworpen dedak of zemelen door hem genuttigd worden. Nog nimmer heeft hij menschen letsel gedaan, ofschoon hij van tam vee, paarden, koejen, schapen enz., een gevaarlijke vijand is, en de kleine aanplantingen pisang, jaegon enz., dikwijls verwoest”. Dit eenigszins onverwachte en nog al fantastisch klinkende bericht zou zeker ruimte genoeg overlaten tot twijfel, wanneer niet de Redactie van het Tijdschrift verderop (p. 69) schreef: „Het verhaal der Inlanders betreffende den Rhinoceros, in de schets van het eiland hierboven opgegeven, heeft zich bevestigd. In 1834 is die gevaarlijke vijand van alle geregelde aanplantingen door den Heer GELPKE afgemaakt geworden, na vooraf eenen geruimen tijd veel verwoesting in de dadap-boomen te hebben aangerigt. Het was een van de grootste soort, welks kop zich tegenwoordig in het Museum van Natuurlijke Historie te Batavia bevindt. Sedert dien tijd zijn er geen Rhinocerosen meer gezien”. Terloops mag er hier even op worden gewezen, dat ook voor een ander klein eilandje vlak bij Java gelegen, de rhinoceros is genoemd, t.w. voor Prinseneiland! Dit bericht wordt gegeven door VON SCHREBER ¹³²⁾, die het weer had van een zekeren Herr Hofrath RUDOLPH (vermoedelijk persoonlijk). De betrouwbaarheid van dit bericht is natuurlijk zeer aan twijfel onderhevig.

TEMMINCK in zijn „Monographies de Mammalogie” noemt de soort nergens. Elders ¹³³⁾ noemt hij alleen den naam (*javanicus*).

J. B. J. VAN DOREN ¹³⁴⁾ schrijft: „Zoo als over geheel Java, strekken ondoordringbare bosschen in de residentie Cheribon tot schuilhoeken van tijgers, wilde zwijnen en rhinocerosen”. Verder danken we hem de beschrijving van een jacht, gehouden dicht bij het landhuis Ampel van den heer DEZENTJE (die deze jacht organiseerde), gelegen 11 palen van Salatiga (op weg naar Djokjakarta). Het betrof hier een moerdier met haar jong.

¹³²⁾ Die Säugth. in Abb. n. d. Natur mit Beschreib., 1774, II, p. 229.

¹³³⁾ Coup d'Oeil sur les Poss. Néerl. dans l'Inde Arch., II, 1846, p. 325.

¹³⁴⁾ Reis naar Ned. Oost Indië en Verblijf op Java, II, 's Gravenhage, 1851 p. 222.

Hierna is het JUNGHUHN (noot 56), die voor ons veel gegevens over voorkomen en levenswijze heeft vastgelegd. Hij spreekt allereerst van „veelvuldig aangetroffen” worden en zegt bijvoorbeeld: „menigwerf heb ik hem des daags zien grazen”, hij vermeldt „enge paden, die door de ontzagelijke hoeveelheid rhinocerosmest in den letterlijken zin des woords zijn versperd”. Als plaatsen van eigen waarneming vermeldt hij: de beek (Tji-) Langka (1847), „streken, welke zich ter hoogte van 4 à 6000 voet bezuiden het plateau van Bandong uitstrekken”, „de nabijheid der zuider kust”, Goenoeng Mandala, Gedeh-gebergte (waar in 1839 zijn zeer bekende ontmoeting plaats had met twee exemplaren, welke de aanleiding werd tot het geven van den naam „Kandang-Badak”), de wegpas over den Megamendoeng ten zuiden van Buitenzorg, den Tjerimai. Verder noemt hij den Slamats als „de oostelijkste berg op Java, waarop dit dier wordt gevonden”, „oostwaarts er van komt hij nergens voor”. Toch schrijft hij nog: „toen eens een rhinoceros naar eene streek ten zuiden van Kediri afgedwaald zijnde, aldaar werd geschoten, stonden de in die streek wonende Javanen op het gezigt van dit dier ten hoogste verwonderd, en beschouwden zij het als eene groote zeldzaamheid”. Elders ¹³⁵⁾ vermeldde JUNGHUHN reeds eerder „the little paths which had been formed bij the tiger and rhinoceros in the klagas” op den vulkaan Galoenggoeng.

W. R. VAN HOËVELL ¹³⁶⁾ beschrijft een beklimming van den Tjermei, vermoedelijk tusschen 1836 en 1848, waarbij volkomen versche sporen van neushoorns werden gevonden. F. EPP ¹³⁷⁾ meldt het voorkomen bij Tagal en zegt van Pekalongan: „wird aus dieser Landschaft bald nur in Museën repräsentiert werden”.

De in tal van opzichten weinig sympathieke Hongaar E. ANDRASY vermeldt in zijn groot werk (noot 19) talrijke malen den rhinoceros op Java. Vanuit Bandoeng deed hij de eerste ernstige jachtpoging er op. De vorige dag was grootendeels besteed aan „Gewehrputzen und Kugelgiessen”. Deze kogels bestonden uit een mengsel van lood en zink. De jacht had geen resultaat, al vond men wel de sporen en kregen ze ook een schedel cadeau, die ze gebruikten om de kracht van hun kogels op te beproeven, waarbij bleek dat deze kogels „nur sehr schwer bis an das Gehirn des Thieres vordringen, beinahe alle Kugeln glitten an dem schrägen Stirnknochen ab”.

¹³⁵⁾ Ann. & Mag. Nat. Hist., XVI, 1845, p. 465.

¹³⁶⁾ Uit het Ind. Leven, 2e dr., Amsterdam, 1865, p. 43 (1e dr. 1860).

¹³⁷⁾ Schilderungen aus Holl.-Ostind., Heidelberg, 1852, p. 359, 379.

Te Garoet trof men de officiersbemanning van een Fransch oorlogsschip, die eveneens op de rhinocrossenjacht was en waarmede (èn met den resident) gezamenlijk nieuwe jachtpogingen werden gedaan, weer zonder succes. Vanuit Bandoeng werd nu een premie van f 100.— uitgelooft voor den Inlander, die de jagers naar een rhinoceros zou brengen. Uit de vele aanbiedingen werd er één geaccepteerd (♀ met jong). Resultaat nihil. De laatste poging werd ondernomen op 7 Juli. Er was nu bepaald, dat wie een rhinoceros zag er zelf bij zou blijven en het dier volgen en een bode te paard naar ANDRASY en zijn reisgenooten zou zenden. Weer ging het om een ♀ met jong. Bij het station Tjisitu werd de wagen verlaten. Plaatselijke landarbeiders vertelden 's morgens om 8 uur een ♂ dwars over den grooten weg te hebben zien steken, waarop hij een tijdje was blijven staan. Spoedig daarop waren ook het ♀ met het jong gevolgd en alle drie waren verdwenen in het nauwelijks 500 pas verwijderde struikgewas. De vier met buksen voorziene jagers beklommen in de naaste buurt van deze struiken twee boomen (de schrijver apart van de anderen). Kort hierna: schoten, herhaald, tot tien maal toe. In de struiken echter bleef alles stil. Na geruimen tijd drie gelijktijdige schoten en bij den boom der drie jagers komt een groote rhinoceros te voorschijn „gleichsam als wollte es sehen, wer es denn in seiner Ruhe zu stören wage. Nun fielen in rascher Aufeinanderfolge 8 Schüsse, worauf das Thier rechtsum machte und mit ungeheurem Gepolter dem Berge zu rannte. Meine Gefährten hatten nähmlich schon früher die unweit von ihnen im Moraste liegenden Thieren bemerkt, sie glaubten am Schnellsten zum Ziele zu gelangen, wenn sie dieselben durch ein Paar Schüsse aus ihrer Ruhe aufschleuchten. Aber das Rhinoceros scheint sich gleich unserem Büffel im Moraste sehr behaglich zu fühlen und lässt sich da nicht leicht in seiner Bequemlichkeit stören. Die riesigen Thiere sonnten sich weiter, als ob das Büchsenknallen für sie nicht mehr Bedeutung hätte, als das Summen einer Wespe; endlich war das Männchen an einer empfindlicher Stelle getroffen worden und sprang nun wüthend hervor”. Met groote voorzichtigheid ging men achter het dier aan, vond bloedsporen en kwam langs een plek waar het over een haag was gesprongen. „Es ist in der That wunderbar, dass bei einem so ungeheuren Körper eine solche Elasticität zu finden ist... Mein Führer deutete mir, ich soll hier stehen bleiben. Er vermuthete, dass auch die beiden anderen Thiere der Spur des Männchens folgen und diese Richtung einschlägen würden. Er hatte

sich nicht getäuscht. Kaum war ich einige Minuten gestanden, als ich auch, schon von der Richtung her, in welcher das Rhinoceros entflohen war, Hundegebell vernahm. Ein kleiner Bauernhund war nämlich von seinem Herrn auf das Wild gehetzt worden... Plötzlich wurde es im Schilf lebendig, das Thier brach hervor und lief nun aus einer Entfernung von etwa 70 Schritten schnurstracks auf uns zu. Als mein Führer dieses Ungeheuer ansichtig wurde, nahm er sogleich Reissaus und ich rannte ihm über Hals und Kopf nach; ich erinnerte mich nämlich mit einem Male all jener Erzählungen, dass man das Thier nicht mit einem Schusse erlegen könne und dass die Lage des Jägers in einem solchen Falle eine sehr verzweifelte sei... Aber ruhigere Ueberlegung... Ich kniete an dem nächsten Gestrüppe nieder, mit dem festen Entschlusse, getrost abzuwarten, was denn kommen möge. Schon im nächsten Augenblicke erschien auch das Thier in der Nähe und zwar in einer Stellung, die für den Schuss so günstig war... Nachdem nämlich das Rhinoceros das rothe Gewand des nach der Seite hinlaufenden Indiers bemerkt hatte, blieb es ganz verdutzt stehen und schien von mir durchaus keine Notitz zu nehmen. Schuss! Nachdem sich der Rauch zertheilt hatte, sah ich es noch immer am nämlichem Flecke stehen; — das machte mich stutzig; ich hielt daher mit dem zwieten Schusse inne, um abzuwarten, ob das Thier nicht etwa auf mich losstürzen werde? Als ich es näher betrachtete, sah ich, dass nicht das Alte, sondern das Junge vor mir stehe. Von leuter Freude wusste ich nun nicht recht, wie ich diese für unfehlbar scheinende Beute am schnellsten erlegen sollte. Dieser Aufregung habe ich es wahrscheinlich zuzuschreiben, dass ich das Thier in den Bauch traf. Ich konnte deutlich wahrnehmen, wie es zusammenstürzte, aber kaum begann ich nicht mit meinem Führer zu nähern, als es sich so gleich wieder aufraffte und schnurstracks dem Dickicht zueilte. Nach einigen Schritten blieb es stehen, blickte uns an und stürzte dann abermals zusammen; als wir uns näherten, wollte es wieder davon laufen". Nu bleken alle kogels verloren geraakt te zijn en zelfs nergens een steen te vinden. Van 3 pas afstand schoot ANDRASY het dier een schot zand in de oogen. Het dier viel echter niet. De Inlander begon nu met zijn golog op het achterste van het dier los te slaan, pakte het daarbij zelfs vast, maar het ontsnapte en verdween in de struiken (fig. 10). „Dass es früher zweimal stehen geblieben war, kam vermuthlich daher, weil es seine Mutter suchte". Na een tijdje werd het moederdier dood gevonden, de uier vol melk, en nog een tijdje later

ook het jong. Het gelukte den jager alleen maar de kophuid van het moederdier te praepareeren. Ik schrijf van dezen zelfden auteur ook nog het volgende verhaal over: „Im vergangenen Jahre wurde von 40 Jägern auf ein Rhinoceros Jagd gemacht, ohne dass sie im Stande waren, es zu erlegen“; ze stonden in groepen van 5 of 6 personen,

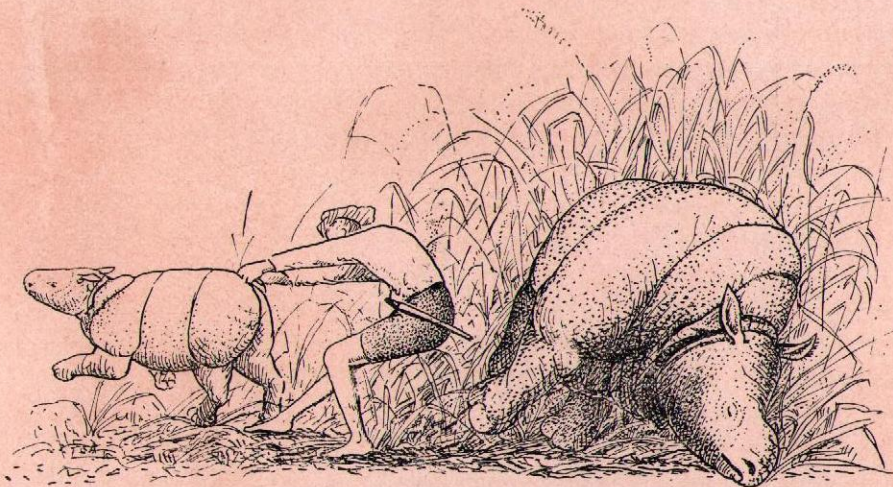

Fig. 10. Episode uit de jacht, gehouden nabij Tjisitoe (Bandoengsche) in 1849. Naar de plaat van ANDRASZ.

die steeds tegelijk vuurden, maar toen alle munitie op was, hield het dier zich nog goed. Was wel vermoeid, want het werd rondgejaagd op een kleine ruimte, waaruit het wegens een breeden sloot niet ontsnappen kon. Eindelijk legden 2 bereden Inlanders hem een val: terwijl de eene de opmerkzaamheid van het dier tot zich trok, sloop de ander van achteren naderbij en sneed het aan de wreef een pees door. Hierop keerde het dier zich om, wat den eersten man gelegenheid gaf hetzelfde te doen. Enz.

S. A. BUDDINGH ¹³⁸⁾ geeft allereerst het menu der Badoei's als volgt: „Hunne spijzen zijn rijst, mais, varkensvleesch, gevogelte, rhinoceros-vleesch en vledermuizen. Alleen het geiten-vleesch is hun verboden“. Verder vermeldt hij het „ongestoord“ leven op Java's Westpunt van de tijgers, de rhinocerossen, de bantings, de wilde buffels, de pauwen en de apen. En ten slotte geeft hij verslag van een jongen neushoorn, dien hij in 1833 zag te Wonosobo, afd. Ledok, res. Bagelen.

¹³⁸⁾ Neêrl.-Oost-Indië, Reizen 1852 - 57, I, Rotterdam, 1859, p. 61.

TEYSMANN ¹³⁹⁾ geeft onze diersoort uit de omgeving van Tagabodas bij Garoet als talrijk: „Rhinocerosen zijn hier in menigte, zooals blijkt uit de door hen gebaande wegen, welke met hunne uitwerpselen als bezaaid zijn”. Verder: „Bij den terugtogt maakte ik nog eene afwijking van den weg, naar Padjagalan (oostelijk van, doch ver beneden het meer), waar zich soms gassen schijnen te ontwikkelen, die eene doodelijke uitwerking hebben, althans verhaalde men mij, dat hier wel eens lijken van verschillende dieren, zelfs eens van een' rhinoceros gevonden zijn”. Het was in 1999 dat M. BUYS ¹⁴⁰⁾ er (onder aanhaling van VETH) op wees dat zijn Inlandsche geleiders van het bezoek van rhinocerosen aan deze streek (Telaga Bodas, Padjagalan) „nooit gehoord hadden”.

RADEMACHER ¹⁴¹⁾ schrijft: „De Grinding (Tangerangsche) is bewoond tot omtrent acht uren boven Sampia, doch vandaar zuid op, is het woest en onbewoond, vol tijgers en rhinoceros”. De mededeeling van C. G. GIEBEL (noot 34) dat de rhinoceros in bepaalde gebieden van Java nog „häufig” voorkomt, is waarschijnlijk slechts een naschrijving van HORSFIELD.

In 1861 schreef A. ADAMS ¹⁴²⁾ van de Meeuwen-Baai, uiterst W. Java: „We (de bemanning van zijn schip) are watering at Mew Bay, near the entrance to the Straits of Sunda. A beautiful little cascade falls down a rock into the sea, under the cool shade of dark-leaved trees, where the water-casks are filled without let or hinderance. There is a legend among the sailors of a rhinoceros having charged a party watering here some time previously, which exciting evident, if ever it occurred, lends an additional charm to the spot in the eyes of these danger-loving sons of the sea. In sober truth the ground is literally ploughed up by the tracks of these huge unwieldy Pachyderms”. Dit is almede een der eerste berichten over het voorkomen van den rhinoceros op Oedjoeng Koelon.

Ongeveer in hetzelfde jaar viel een andere, eveneens zeer korte, landing op Java's kust, waarvan wij de beschrijving te danken hebben aan H. MARGUERIT ¹⁴³⁾. Weliswaar wordt geen nadere plaatsaanduiding gegeven en speelt verder in dit verhaal de rhinoceros geen hoofd-, doch slechts een bijrol, maar het bericht is overigens

¹³⁹⁾ Uittreksel uit het Dagverh. eener Reis door M.-Java, Batavia, 1855, p. 10 e.v.

¹⁴⁰⁾ In het Hart der Preanger, Leiden, 1900, p. 173.

¹⁴¹⁾ Tijdschr. Ned. Indië, 1856, II, p. 175.

¹⁴²⁾ The Zoologist, XIX, 1861, p. 7328.

¹⁴³⁾ Deux ans de Navigation, Expl. de l'Admir. Chérétouff, Paris, p. 267.

zoo merkwaardig, dat er hier toch wel iets uit mag worden overgenomen. In den vroegen morgen dan ging de bemanning van het korvet de „Saint-Nicolas” met de bootjes naar de kust „vers la petite rivière qu'ils remontèrent assez avant jusqu'à un terrain sec et plus élevé, et les voyageurs débarquèrent. Ils n'avaient pas fait trois cents pas que, presque à leurs pieds, du milieu d'une mare couverte de hautes herbes qu'ils côtoyaient, une masse noire, longue d'environ huit pieds et haute de quatre, s'élança et s'enfuit en culbutant avec fracas tous les obstacles qui s'opposaient à son passage. Dix balles furent envoyées, mais il ne parut pas qu'aucune eût porté, car l'animal disparut dans l'épaisseur de la forêt sans relantir sa course. Tout le monde se regardait d'un air dépité. „Quel malheur”, s'écria Meyer, „je l'ai reconnu, c'est un rhinocéros unicolore qui il ne faut pas confondre avec celui d'Afrique et celui de Sumatra qui porte deux cornes sur le nez”. Le malheur était irréparable” etc. Het merkwaardige van het verslag (dat veel te lang is om hier te worden overgenomen) ligt echter wel hierin, dat er op dienzelfden dag door deze groep van schepelingen verder nog werden geschoten: een „kuvac, ou chat sauvage de Java”, een „chien volant, dont les ailes avaient un mètre et demi d'envergure”, een „porc-épic”, „une couple de mangoustes de l'Inde, tuées d'un seul coup de fusil”, „une panthère noire”, een jonge „siamang” (vermoedelijk bedoeld: wouwou) en nog een andere aap. Bovendien nog vele vogels, terwijl men ook nog ontmoette een troep „gavials” (vermoedelijk bedoeld: waranen). Den avond van denzelfden dag nog keerde men terug naar boord van het schip. Wanneer dit verhaal waarheidsgetrouw is, dan geeft het zeker een onverwacht beeld van den rijkdom aan (bereikbare!) zoogdieren, toenmaals in dit, helaas niet nauwkeuriger aangeduide deel van Java voorhanden.

Hoe kort en weinig zeggend ook, mogen we hier toch vooral niet weglaten een aanhaling van den onderwijzer J. E. VAN DER WIJK¹⁴⁴⁾, die schrijft: „De rhinoceros en de wilde stier zijn er (op Java) nog niet uitgeroeid”. De laatste woorden namelijk zouden zeker te denken kunnen geven! Dit is in elk geval, bij mijn weten, de eerste keer dat het uitroeiingsidee in geschrifte wordt aangevoerd.

Tusschen 1864 en 1870 vermeldt K. W. VAN GORKOM¹⁴⁵⁾ in zijn jaarverslagen en beschrijvingen der kinakultuur op Java meerdere

¹⁴⁴⁾ Bekn. Aardrijksk. Beschrijv. v. Java, Wildervank, 1862, p. 26.

¹⁴⁵⁾ Natuurk. Tijdschr. Ned. Ind., XXVIII, 1865; XXX, 1868; Tijdschr. Nijverh. Landb. Ned. Ind., XIII, 1868; XV, 1871.

malen den rhinoceros als schadelijk voor de kina-aanplantingen. Voor zoover is na te gaan heeft dit vooral betrekking op den Tangkoebanprahoe (o.a. Nagrak, 5000 voet). Hij legt verband tusschen dezen overlast en de in het begin toegepaste plantmethode der kina in het oerbosch (onder de schaduw daarvan). Enkele zinnen uit de genoemde verslagen en overzichten mogen hier worden aangehaald:

1864: „Zoo hebben wij in de plantsoenen voortdurend te strijden met rhinocerossen, wilde koeijen, kiedangs” etc. „Een der oudste *lancifolia*'s werd door een' rhinoceros vernield. Op den Tangkoebanprahoe onderging, eenige maanden geleden, ook de oudste *succirubra*, alhoewel zij van eenen stevigen pager (houten omheining) was voorzien, hetzelfde lot”. 1867: „Het was of deze dieren (rhinocerossen en wilde koeijen) bij voorkeur de beste boomen uitzochten en zich lieten verleiden door de kunstmatige hindernissen, die tegen hunne vernielzucht werden beproefd”. 1868: „Geweldige vernielingen door wouddieren, waaronder zich bovenal kenmerken de rhinocerossen, wilde koeijen en kidangs”. „Bij elke maandelijksche tournéé worden daarvan droevige ervaringen opgedaan en het helpt niet dat de fraaiste boomen door sterke omheining worden beschermd”. 1870: „Beschutting tegen (deze) groote dieren is niet wel mogelijk. Uitgestrekte plantsoenen kunnen moeilijk zoo machtig omheind worden, dat men den toegang van groote wouddieren belet”.

Nà dit laatste jaar werden deze dieren, noch door VAN GORKOM, noch door zijn opvolger BERNELOT MOENS, nog in de jaarverslagen genoemd.

In F. JAGOR's beschrijving van zijn „Besteigung des Slamats”¹⁴⁶⁾ lezen we dat „diese Thiere müssen hier sehr häufig sein, wir trafen vielfach ihre Spuren”. M. T. H. PERELAER schrijft het volgend jaar in zijn „Twaalfhonderd palen door Midden-Java”¹⁴⁷⁾, dat hij te Poerwokerto iets zag „wat althans niet alle dagen gezien wordt. Eenige jaren geleden heeft de Regent dier plaats op de hellingen van den Slamats een rhinoceros geschoten, en vertoonde ons nu het bekeneel van dat monster. Een der raden van Indië heeft op zijne reis over Java den monsterachtigen horen mede genomen. De Regent had nog een 20-tal schijfjes van den horen, zoo groot als een tienstuiverstuk, en bood er ons eenige van aan”. Volgt nog het verhaal van een ontmoeting met een rhinoceros in de Lampongs (zie bij Sumatra).

¹⁴⁶⁾ Singapore, Malacca, Java. Reiseskizzen, Berlin, 1866, p. 206.

¹⁴⁷⁾ Militaire Spectator, 3e Ser., XII, 1867, p. 553.

WALLACE ¹⁴⁸⁾ deed geen (hemzelf bewust geworden) belangrijke ervaringen met het dier op (zie echter toch onder Sumatra), maar vestigde de aandacht op hem als het treffendste voorbeeld van een dier, voorkomend op Java en het vasteland, doch niet op Sumatra en Borneo, wat natuurlijk thans niet meer opgaat en waartegen trouwens WALLACE zèlf (zij het geheel onbewust) een der eerste feitelijke bewijzen verzamelde!

De Comte DE BEAUVOIR ¹⁴⁹⁾ levert ons weer een welkome beschrijving van een „Chasse aux Rhinocéros”, gehouden op 2 November 1866 „dans les ravins de Tjisitoe, situés à 6 lieues de Bandoeng”. Het betrof hier alweer een moederdier met jong. Hij zegt verder: „Il y asans, nous dit-on, qu'on n'a tué de rhinocéros à Java” en geeft nog op de volgende, voor ons van belang zijnde wijze lucht aan zijn jagershart: „Nous recontrions sur la route le contrôleur d'Ambarawa, M. MUSSCHENBROK, qui accourait en personne, croyant avoir à nous porter secours au fond de quelque précipice. — Savant aimable et chasseur intrépide, heureux, trois fois heureux mortel! Il en est à son 14-ième tigre, à son 41-ième taureau sauvage, et à son 131-ième sanglier. Le „Slamat” est, paraît-il, le bois de Boulogne des rhinocéros (ils lui ont échappé comme à nous, cequi nous console un peu) : l'odeur des cratères les attire” etc. „Quand les Indiens ont le bonheur de capturer un des monstres, ils n'en gardent que la corne nasale, qui se vend un prix énorme”.

Dan is er in mijn bezit een prijslijst ¹⁵⁰⁾, dateerend van 1870, waarin prijsopgave van 4 hoorns van „Rhinoceros javanicus”. Deze prijzen varieeren van 20 - 180 Silbergroschen (al naar de grootte) en ze zouden zeker van belang zijn (omdat toch in een prijs — althans in de theorie — ook het aanbod en daarmee dus eenigszins de talrijkheid van het dier verwerkt is), wanneer het zeker was, dat de bedoelde hoorns inderdaad van onze soort afkomstig waren. Gezien echter de opgegeven lengtematen (tot 64 cm) is dit praktisch zeker *niet* het geval.

In zijn verhandeling van 1873 over „Die Rhinoceros Arten” (noot 24) schrijft F. C. NOLL, dat „diese Art ist noch nicht lebend nach Europa gebracht worden”. In 1874 echter kocht de Zoological Society of London van de dierenhandelaars Messrs. CROSS and JAMRACH

¹⁴⁸⁾ Insulinde, het Land v. d. Orang-oetan e.d. Paradijsvogel, 1, 1870, p. 246 (vert. van: The Malay Arch., 1869).

¹⁴⁹⁾ Java, Siam, Canton. Voyage autour du Monde, Paris, 1870, p. 23.

¹⁵⁰⁾ Prijslijst firma Schlüter, Halle a/S., 1870.

voor de som van £ 800 een jongen Javaanschen rhinoceros „imported from Batavia”. „This was believed to be the first example of this Rhinoceros that had ever been brought alive to Europe, although BLYTH (J. A. S. B., XXXI, 1862, p. 152) had put forward a theory that one of the Indian Rhinoceroses exhibited in England some time since had belonged to this species. This addition raised the representatives of the genus *Rhinoceros* in the Society's Gardens to 4 in number, viz. *Rh. unicornis*, *Rh. sondaicus*, *Rh. lasiotis* and *Rh. bicornis*”¹⁵¹). Volgens SCLATER¹⁵²) had het gekochte dier te voren reeds eenigen tijd geleefd „in captivity in some teagardens near the city” (Batavia). Hij weerlegt de boven genoemde meening van BLYTH, doch komt tot het vermoeden dat een *ander* exemplaar, vroeger in de Liverpool Zoological Gardens en afkomstig van Bengalen, een *Rh. sondaicus* was geweest. In 1872 uitte BLYTH¹⁵³) reeds hetzelfde vermoeden.

P. J. VETH¹⁵⁴) behandelt de soort vrij uitvoerig, doch brengt niets nieuws of oorspronkelijks. Trouwens de auteur van het prachtige handboek was zelf nooit in Indië geweest. Als waarde van den hoorn geeft hij: „10 tot 20 gulden en soms meer”, wat vermoedelijk slechts een overname is van S. MULLER.

E. VON MARTENS¹⁵⁵) beweert in 1876, dat het dier „in den Bergen der Preanger-Regentschaften immer noch nicht selten” is. M. TREUB¹⁵⁶) schrijft bij het bereiken van het Telaga-warna op den Poentjak: „geen neushoornvogel, geen aap... maar ook, en hiervoor waren wij dankbaar, geen rhinoceros betwistte ons het pad dat naar zijne drinkplaats voert”. In hetzelfde jaar vinden we in een opgave van NOLL¹⁵⁷) van de levende have van den dierentuin te Berlijn, naast 2 exemplaren van *Rh. indicus unicornis* en een *Rh. bicornis*, ook een *Rh. javanicus* vermeld. Voor 1887 - 88 wordt uit den dierentuin te Calkutta opgegeven een Indische en een Javaansche neushoorn¹⁵⁸).

CORDES¹⁵⁹) vertelt hoe zich „volgens oude overleveringen in vroeger tijden in de residentie Rembang een Rhinoceros zou hebben

¹⁵¹) Proc. Zool. Soc. London, 1874, p. 182.

¹⁵²) Trans. Zool. Soc. London, IX, 1876, II, p. 649.

¹⁵³) The Zoologist, 2nd Ser., VII, 1872, p. 3104 - 3108.

¹⁵⁴) Java, I, Haarlem, 1875, p. 247. Ook: 1903, p. 289.

¹⁵⁵) Die Preuss. Exped. n. Ost-Asien, Zool. I, 1876, p. 257.

¹⁵⁶) De Gids, 1881, No. 7, p. 14.

¹⁵⁷) Der Zool. Garten, XVII, 1876, p. 336.

¹⁵⁸) Der Zool. Garten, XXX, 1889, p. 62.

¹⁵⁹) De Djati-bosschen op Java, 1881, p. 103.

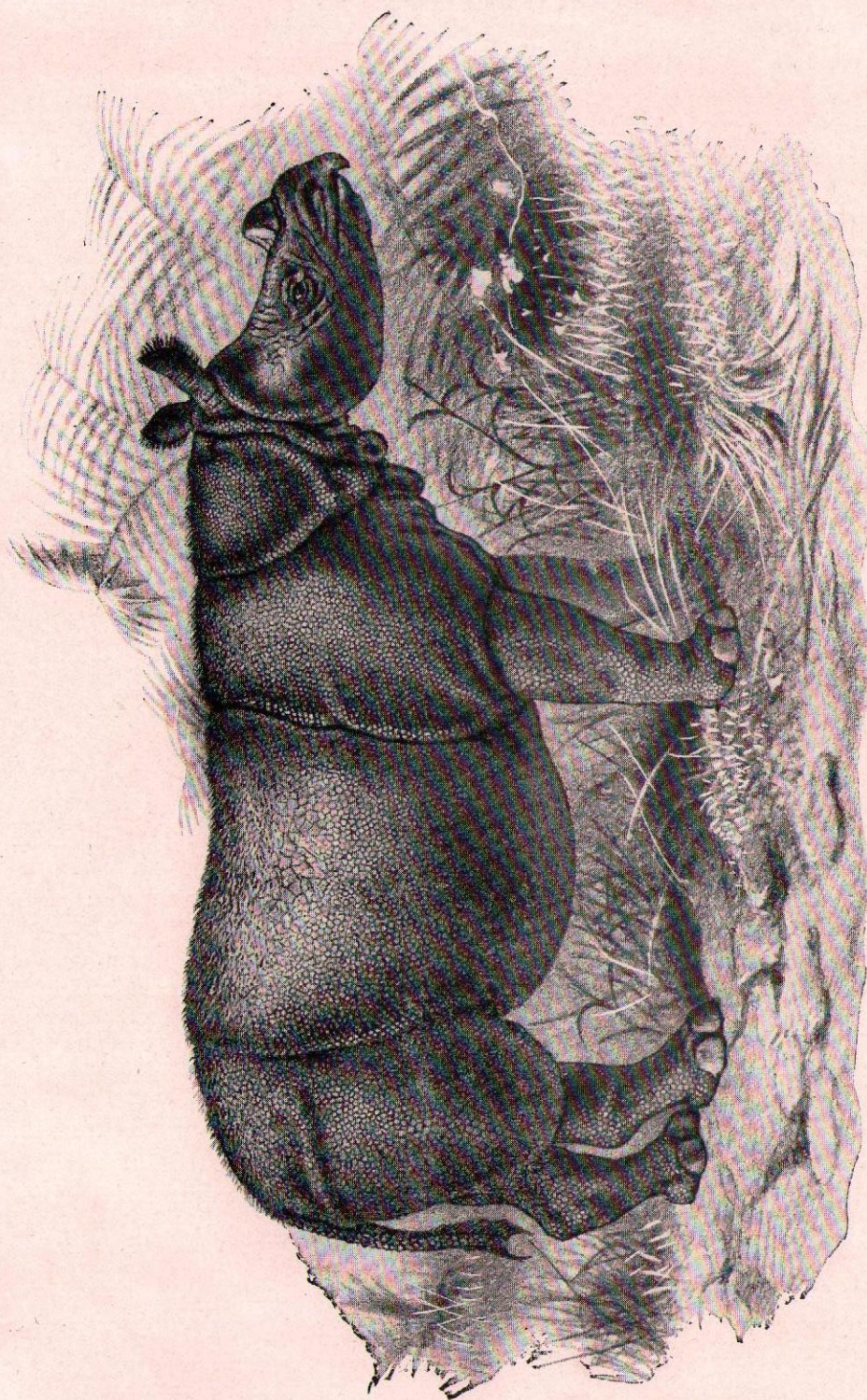

Fig. 11. Manlijk exemplaar van *Rhinoceros sondaicus*. Naar de afbeelding van SCLATER, in Transactions Zoological Society of London, 1876.

vertoond. In het Westen van het district Ngawen, nabij de grens der residentieën Rembang en Semarang bevindt zich ten zuiden van de desa Bandoel te midden van het Djatiwoud een uitgedroogde poel, die voorheen zijn water ontving van eene bron, waarbij zich de Rhinoceros zou hebben opgehouden. Hij zou zich daar alleen met doornen hebben gevoed". CORDES denkt hier slechts aan een exemplaar, dat vanuit West Java in oostelijke richting zou zijn „verdwaald". Dit lijkt intusschen veel te sterk uitgedrukt. Het is geenszins onmogelijk, dat in deze streken ons dier eenmaal min of meer permanent gewoond heeft.

De bergvlakte tusschen de Papandajan-keten en die van den Wajang wordt in 1881 door S. COOLSMAN ¹⁶⁰⁾ aangeduid als de „onbestreden verblijfplaats van rhinocerossen en wilde stieren". „De rhinoceros is vooral in het zuiden der Preanger menigvuldig. Zijn vleesch heeft geen waarde, maar zijn hoorn wordt door de Chineezers wel eens met honderd gulden of meer betaald".

O. MOHNIKE ¹⁶¹⁾ schrijft in 1883: „*Rh. sondaicus* findet sich auf Java überall ... meistens nur in den entlegenen und wildesten von Menschen selten oder nie betretenen Gegenden vor".

G. W. COUPERUS ¹⁶²⁾ noemt als oostgrens, evenals JUNGHUHN, den Slamats: „ne fréquente que très accidentellement la partie de l'île qui se souvient à l'est du Slamats". Volgens hem wordt het vleesch door de Inlanders gegeten. De Chineezers eten ook de gedroogde, in stukjes gesneden huid, als medicijn. De hoorn brengt, al naar het gewicht, 40 - 150 gld. op, d.w.z. 60 - 70 gld. per kati.

Voor 1890 vinden we weer een tweetal aanhalingen, in elk waarvan een biologische notitie (over het voorkomen in aantal bijeen), waarvan we echter de waarde niet groot kunnen achten, o.a. omdat er ook hier weer geen aanwijzingen voorkomen van eenige persoonlijke ervaring met onze diersoort. S. J. HIGGINSON ¹⁶³⁾ zegt o.a. hoe het dier zwerft door de bosschen op de hoogste bergtoppen, „often descending to the salt swamps and flats skirting the sea for salt water". Hij spreekt ook van ernstige verwoestingen in kinaplantages „by eating the tender shoots and uprooting the young trees". Als prijs van een mooien hoorn noemt hij 40 - 150 gld. L. F. M. SCHULZE ¹⁶⁴⁾

¹⁶⁰⁾ West-Java, 12 Voorlezingen, Rotterdam, 1881, p. 4.

¹⁶¹⁾ Blicke auf das Pflanz.- u. Thierl. i. d. Niederl. Malaienländern, Münster, 1883, p. 420.

¹⁶²⁾ Revue Colon. Intern., II, 1887, p. 304.

¹⁶³⁾ Java the Pearl of the East, Boston, 1890, p. 69.

¹⁶⁴⁾ Führer auf Java, ein Handb. f. Reisende, Leipzig, 1890, p. 20.

is nog onpersoonlijker. Hij noemt de zoogdierfauna van Java opvallend arm, zoowel aan soorten als aan individuen, in tegenstelling met de ontwikkeling der vogels en gelede dieren, die hij „eine wirklich grossartige” noemt. „Von Ungulaten findet man nur eine Nashornart auf Java. *Rh. sundaicus*” etc. (zie later).

VAN BEMMELEN & HOOYER ¹⁶⁵) geven in 1896 onder het hoofd: „Groote jacht” als attractie voor Java op, dat van Soekaboemi, Tjiandjoer, Bandoeng en Garoet uit tochten ondernomen kunnen worden naar het weinig bewoonde woeste terrein der Zuid-Preanger, waar (o.a.) op rhinocerossen kan worden jacht gemaakt. „Zoo ging reeds in 1877 de prins VON LICHTENSTEIN, met slechts één Europeesch jager en eenige koelies, van Soekaboemi naar de aan het Zuiderstrand gelegen, uitgestrekte alang-alang velden, verbleef daar 20 dagen en schoot er o.m. een rhinoceros”. In den 2den druk van hetzelfde werk van 1902 vinden we dit alles nog woordelijk zoo terug (p. 49).

I. HEERING ¹⁶⁶) bericht in 1897 hoe hij bij de beklimming van den Tjermai gebruik maakte van rhinoceros-paden en beweert: „Ofschoon veel schaarser dan voorheen, bewonen die beesten nog steeds de hooge gedeelten van den Tjermai”.

EELKHOUT (noot 64) deelt mede dat aan de Wijnkoopsbaai „eerst in de 80er jaren der vorige eeuw de laatste rhinoceros in de Rawah Kalong nabij Palaboean werd neergelegd door den Heer H. VAN SON”.

Overigens gaan de laatste decennien der 19de eeuw voorbij zonder (mij bekende) berichten van beteekenis. Toch zijn dit wellicht de tijden geweest, waarin het dier grootelijks in aantal is achteruitgegaan. MOLISCH ¹⁶⁷), die in Januari 1898 den Gedeh beklom, schrijft: „Von Tigern und Nashörnern war in diesem Urwald nichts zu merken, denn die auch auf Java vorschreitende Kultur drängt diese Tiere immer mehr zurück”. HAECKEL ¹⁶⁸), die omstreeks nieuwjaar 1901 een bezoek bracht aan den bergboschtuin te Tjibodas, schrijft: „Königstiger und Rhinoceros, die beide früher auch hier am Gedeh und Salak häufig waren, sind längst verschwunden und haben sich in unzugängliche Dickichte zurückgezogen”. Stellig zal de laatste rhinoceros van den Gedeh reeds aanmerkelijk vroeger zijn verdwenen. Nauwkeuriger gegevens heb ik helaas niet gevonden.

Wat den Salak aangaat, zoo moet ik opmerken, dat ik, buiten deze bewering van HAECKEL en de aanduiding van S. ROORDA VAN

¹⁶⁵) Reisgids voor Ned. Indië, uitg. K.P.M., 1896, p. 49.

¹⁶⁶) Indische Schetsen, Leiden, 1897, p. 15.

¹⁶⁷) Popul. Biol. Vortr., Jena, 2e Aufl. 1922, p. 23.

¹⁶⁸) Aus Insulinde, Malay. Reisebriefe, Bonn, 1901, p. 121.

EYSINGA (p. 36), eigenlijk nooit een feitelijk positief bericht over het voorkomen op dien berg heb aangetroffen. In zijn „Salakvogels” ¹⁶⁹⁾, waarin VORDERMAN, naar aanleiding van zijn bezoek in October 1882, ook vrij uitvoerig de Salak-zoogdieren behandelt, wordt de rhinoceros *niet* genoemd en zelfs geen melding gemaakt van rhinocerospaadjes (wel van „de paden, die de hout-hakkers en rotanzoeikers daar gemaakt hebben”). Ook ZOLLINGER ¹⁷⁰⁾, ofschoon (naar zijn vermogen) de fauna van den berg besprekend (en eveneens de beklimmingsmoeilijkheden noemend), rept met geen woord van rhinocerospaadjes. En hetzelfde geldt voor JUNGHUHN ¹⁷¹⁾, die toch steeds zooveel oog had voor zulke dingen. Den eenigen positieven berichtgever over het aantreffen van zulke paadjes op dezen berg, t.w. den ondergeteekende zelf ¹⁷²⁾, moet ik hier dan ook afval-len! Ik zelf voegde namelijk aan een lijstje van bergen waar zulke paden worden aangetroffen (Gedeh, Goentoer, Patoeha, Tjerimai, Slamet) ook den Salak toe. Nòch in de literatuur (buiten het bericht van HAECKEL dan), nòch in mijn eigen aantekeningen of de herin-nering aan mijn eigen beklimming van den berg vind ik eenig hou-vast voor deze mijn vroegere bewering, die mij thans dan ook geheel onverklaarbaar voorkomt. Gelukkig blijft de kwestie zelf nog wel eenigen tijd voor onderzoek ter plaatse open.

Nog een andere „negatieve” aanhaling uit dezen tijd moge ont-leend worden aan A. PREYER ¹⁷³⁾. Van de Zuid-Preanger bericht hij hoe menig planter er „sein Heim mit prächtigen Jagdtrophäen ge-schmückt” heeft en hoe druk „das edle Weidwerk von den Pflanzern ausgeübt” wordt. Hij noemt dan de in aanmerking komende Hoch-wild-soorten uit den „noch wenig kultivierten Süd-Preanger” (tijger, gevlekte en zwarte panter, banteng, hert en zwijnen), maar duidt met geen enkel woord meer op den rhinoceros!

J. C. KONINGSBERGER in 1902 (noot 18), ofschoon de soort be-sprekend, brengt geen enkel nieuw gegeven. Voor 1912 vermeldt het verslag van het Zoölogisch Museum te Buitenzorg ¹⁷⁴⁾ een geschenk van den heer J. F. SOL, bestaande uit twee rhinoceroskoppen, „af-komstig uit Krawang” (een huid van Krawang in het Museum is ge-dateerd 1910).

¹⁶⁹⁾ Natuurk. Tijdschr. Ned. Ind., XLV, 1885, p. 304.

¹⁷⁰⁾ Tocht naar den Salakh, Natuur- en Geneesk. Arch., I, 1844, p. 221 - 256, 347 - 369.

¹⁷¹⁾ Goenoeng Salak, Tijdschr. Ned. Ind., I, 2, 1838, p. 486 - 507.

¹⁷²⁾ Sporen der Jav. Zoogd., Tectona, XXIX, 1936, p. 28.

¹⁷³⁾ Indo-Malay. Streifzüge, Leipzig, 1903, p. 253.

¹⁷⁴⁾ Jaarb. Dep. Landb. Nijv. Hand. 1912, Batavia, 1913, p. 27.

Intusschen was het stellig in het begin van de 20ste eeuw, dat men zich min of meer bewust begon te worden van het gevaar dat er bestond voor algeheele uitroeiing van deze (en andere) diersoorten. H. M. VAN WEIDE ¹⁷⁵⁾, zelf gejaagd hebbend met den bekenden banteng- (en neushoorn-) jager W. BOREEL, schrijft in 1908 over de jacht op rhinocerossen, „die veel plaats heeft in Zuid-Bantam. Het is te betreuren dat de neushoorns in aantal zoo achteruitgaan. In onze bezittingen heerscht op het stuk van jacht en fauna, in het algemeen anarchie”. Verderop: „Veel jaagt men er (Zuid-Bantam) niet, maar de inlanders gaan er met hun vernielingswerk onafgebroken voort”. Dat echter dit besef vooreerst nog niet tot volle scherpthe was gekomen moge blijken uit een schrijven ¹⁷⁶⁾ van den 1sten Gouvernements-Secretaris (DE GRAEFF) aan de Hoofden van Gewestelijk Bestuur op Java en Madoera, waarin van het neushoorn dier wordt gezegd dat „althans voor de eerste jaren absolute bescherming noodzakelijk wordt geacht, daar er anders veel kans bestaat, dat deze diersoort hier binnen korten tijd geheel zal zijn uitgeroeid”. Dit is ongetwijfeld scherp genoeg gezegd, maar er volgt toch nog onmiddellijk op: „Later zou de jacht op mannetjes weder kunnen worden toegestaan gedurende bepaalde tijden van het jaar, doch het zal alsdan aanbeveling verdienen, het aantal door één persoon te dooden dieren op hoogstens 2 of 3 te stellen”.

In de ordonnantie van 1909 ¹⁷⁷⁾ werd de jacht op (o.a.) rhinocerossen geheel verboden en bleef dit ook in de ordonnantie's van 1924 en 1931. Tevens was ook de gedachte aan het vormen van natuur- (of wild-) reservaten opgekomen. De eerste, die in deze tijden speciaal op het voorkomen van den rhinoceros op het schiereiland Djoengkoelon (fig. 25) wees, was, voor zoover mij bekend, KAL ¹⁷⁸⁾. Het duurde tot 1921 vóór dit schiereiland (Oedjoeng Koelon) werd gereserveerd, en wel als „Natuurmonument” ¹⁷⁹⁾. Over de wijze, waarop deze bescherming en de jacht- en beschermingsordonnanties langen tijd in de praktijk werden opgevat en doorgevoerd, zal in het navolgende nog menig minder prettig woord moeten worden gezegd.

In 1914 schoot V. DE STURLER in het Z. W. van Bantam „bij spe-

¹⁷⁵⁾ Indische Reisherinneringen, Haarlem, 1908, p. 389.

¹⁷⁶⁾ No. 3359, van 24 Dec. 1909.

¹⁷⁷⁾ Staatsbl. 1909, No. 497, in werking getreden 1 Juli 1910.

¹⁷⁸⁾ Tijdschr. Binnenl. Bestuur, XXXIX, 1910, p. 139.

¹⁷⁹⁾ Gouv. Besl. van 16 Nov. 1921, No. 60, Staatbl. No. 683.

ciale vergunning" een groot vrouwelijk exemplaar, dat hij ten geschenke gaf aan het Zoölogisch Museum te Buitenzorg ¹⁸⁰⁾.

A. R. W. KERKHOVEN ¹⁸¹⁾ spreekt in 1915 van „de weinige exemplaren, die op Java nog voorkomen" en de genoemde heer, die zelf (volgens mondelinge mededeeling aan ondergeteekende door den heer W. C. VAN HEURN) 9 exemplaren schoot, was zeker ten zeerste tot oordeelen bevoegd. J. OLIVIER ¹⁸²⁾ leverde reeds 1916 kritiek op het al te kwistig verlenen van dispensatie's van het jachtverbod op rhinocerossen.

Van den Patoeha zegt LÖRZING ¹⁸³⁾ : „Rhinocerossen komen bijna niet meer voor, men vindt alleen plaatselijk nog hun bekende paden". Stellig ware hier het woord „bijna" beter weggelaten.

We moeten gaan tot 1926 om weer eenige waardevolle gegevens over ons dier te vernemen en wel van A. R. W. KERKHOVEN (noot 15). Omtrent het voorkomen zegt hij : „Tegenwoordig begint deze diersoort zich op Java weer iets te vermeerderen aan de Zuidkust van de Priangan, dank zij het absolute verbod om ze te schieten. Niet lang geleden verzekerde de Regent van Garoet mij dat er in zijn Regentschap nog een 13-tal zijn. In het schiereiland Oedjoeng-Koelon komen nog vele rhino's voor, terwijl er nog enkele rondzwerven aan de Zuidkust van Bantam". Als plaats van eigen waarneming wordt alleen (terloops) genoemd de Goenoeng Pajoeng.

In 1929 schrijft J. J. L. v. Z. ¹⁸⁴⁾ : „Men schat het aantal dezer dieren op Java op nog slechts enkele dozijnen exemplaren". Hij geeft verder getallen voor den uitvoer van hoorns uit Nederlandsch-Indië, t.w. voor 1920: 70 kg; 1921: 38 kg; 1922: 68 kg; 1923: 39 kg; 1927: 26 kg. Wellicht betreft dit echter in hoofdzaak of uitsluitend materiaal afkomstig van de Sumatraansche 2-hoornige soort. De schrijver voegt er aan toe: „Wanneer we schatten, dat de beide horens van den Sumatraanschen rhinoceros omstreeks 1 kg wegen, kunnen we dus dezelfde cijfers aannemen voor de aantallen van deze dieren, die opgeofferd werden ter wille van een Chineesch bijgeloof". Voor een hoorn van den Javaanschen rhinoceros betalen de Chineezzen, volgens den schrijver, gaarne „een paar honderd gulden". Ook DAMMER-

¹⁸⁰⁾ Jaarb. Dep. Landb. Nijv. Hand. 1914, Batavia, 1915, p. 63.

¹⁸¹⁾ Tijdschr. Einnenl. Bestuur, XLIX, 1915, p. 367.

¹⁸²⁾ Teysmannia, XXVII, 1916, p. 156.

¹⁸³⁾ De Trop. Natuur, VI, 1917, p. 83.

¹⁸⁴⁾ Licht, 2e Rks., No. 50, 1929, p. 927.

MAN ¹⁸⁵⁾ verzamelde in 1929 een aantal douane-cijfers, die ik hieronder, in één tabel vereenigd, weergeef:

Uitvoer van rhinoceros-hoorn uit Nederlandsch-Indië:

	In kilogrammen			In geldswaarde			In kg naar :	
	Java	Andere eilanden	Totaal	Java	Andere eilanden	Totaal	Singapore	China en Hongkong
1919	—	49	49	—	9,320	9,320	31	10
1920	—	70	70	—	17,447	17,447	65	—
1921	—	38	38	—	10,609	10,609	38	—
1922	—	68	68	—	25,941	25,941	59	—
1923	8	31	39	2,000	11,246	13,246	24	10
1924	—	24	24	—	10,559	10,559	13	11
1925	—	16	16	—	5,131	5,131	6	9
1926	—	22	22	—	6,824	6,824	14	—
1927	—	26	26	—	4,351	4,351	21	—

Ook hierbij is geen soort-opgave. We mogen echter (mede omdat de voornaamste uitvoerhaven was Tandjoeng-selor, O. Borneo) wel aannemen dat dit materiaal in groote hoofdzaak afkomstig was van *sumatrensis*.

F. J. APPELMAN ¹⁸⁶⁾ trof in een Indisch dagblad een kleine berekening, waarin als opbrengst van een hoorn (bedoeld is stellig hoorn + huid) werd aangenomen „minstens fl. 1500.—”. Hij zelf zegt dat er over de Preanger „nog enkele neushoorns rondzwerven,” „men houde mij ten goede dat ik de voornaamste plaatsen hier niet noem”. Dit schrijvende beschikte APPELMAN stellig nog niet over volledige kennis van zaken. Vergelijk zijn latere berichten.

In verband met de groote handelswaarde van den hoorn (en andere deelen van het dier) is het, mede gezien het onvoldoende toezicht dat er op de naleving der verbodsbepalingen werd gehouden, niet te verwonderen, dat ook nà 1909 de jacht (het stroopen) op rhinocerosen niet stil stond. Voor een belangrijk deel zijn dan ook de nog volgende berichten vermeldingen van plaats gehad hebbende strooperijen.

¹⁸⁵⁾ Pres. Wild Life & Nat. Res. Neth. Ind., Weltevreden 1929, p. 7, 34, 85, 90.

¹⁸⁶⁾ Tectona, XXIII, 1930, p. 585.

Volgens een courantenbericht ¹⁸⁷⁾ werden omstreeks Februari 1930 door een troep Chineezen op Oedjoeng Koelon „ettelijke neushoorns” neergeschoten. Uit een mededeeling van CH. BERNARD ¹⁸⁸⁾ is op te maken, dat — niettegenstaande het in deze zaak gevolgde vrijsprekende vonnis — dit bericht toch wel degelijk op waarheid berustte.

LEDEBOER ¹⁸⁹⁾ zegt: „de rhinoceros op Java nadert zijn einde. Indertijd waren er in Djoengkoelon nog 5, volgens de sporen, waaraan echter niet te zien was, of zij van mannetjes of wijfjes waren. Hoeveel zijn er thans nog?” In de a.s. Oostmoesson zou hij de situatie ter plaatse gaan opnemen. „In Zuid-Bantam zitten nog enkele rhinocerossen en naar men zegt, ook in Zuid-Preanger”. Hij geeft verder als verkoopswaarde van den hoorn 300 à 400 gld., van den huid 300 gld. per pikoel, terwijl één ♂ ongeveer 4 pikoel (dus 250 kg) huid zou opleveren.

Vervolgens nog een tweetal courantenberichten ¹⁹⁰⁾: „De heer VOGELPOEL uit Bandoeng was onlangs op de jacht bij de Zuidkust van Garoet, niet zoo heel ver van Tjilaoet-Eureun. Het was in die buurt dat hij, aan den kant eener rivier, de overblijfselen van 5 badaks aantrof. Vier er van waren zijns inziens beslist geen natuurlijke dood gestorven, bij het vijfde dier kon dat wèl het geval zijn. Van Inlanders, in den omtrek wonende, vernam de jager, dat de 4 rhinocerossen inderdaad het slachtoffer waren van verboden jacht. De administrateur van één der naburige ondernemingen had op de beesten geschoten en ze zwaar verwond, waarna ze zich tot aan de kali hadden voortgesleept om daar hun einde te vinden. De heer V. rapporteerde het geval aan den betrokken wedana. Naar raming zijn thans aan Garoet's Zuidkust slechts een 3-tal badaks overgebleven.” Het tweede bericht is een rechtzetting van het eerste door den wedana van Pameungpeuk, onder het hoofd: „Een sterfplaats van wilde dieren” ... „In die dagen kreeg ik bezoek van den heer V. uit Bandoeng, die mededeelde dat in het distr. Pameungpeuk een badak geschoten zou zijn. Ik heb mij toen onmiddellijk naar de desa Tjibareg beggeven, teneinde zulks te onderzoeken, met het resultaat, dat de zegsman van den heer V. niets definitiefs wist te zeggen: slechts wist hij van hooren zeggen, dat er eenige maanden geleden in dit district

¹⁸⁷⁾ Batav. Nieuwsbl., 25-II-1930.

¹⁸⁸⁾ De Trop. Natuur, XIX, 1930, p. 107.

¹⁸⁹⁾ Soerab. Handelsbl., 22-IV-1931.

¹⁹⁰⁾ Algem. Ind. Dagbl., 22-XI-1927 en 19-I-1928.

een badak geschoten zou zijn. Bij een voortgezet onderzoek vond ik werkelijk eenige beenderen, tot het skelet van een badak behorende, dicht bij de monding van een riviertje; een weinig hooger stroomopwaarts stroomt dat riviertje door een boschje, „Toelang Segala” genoemd. De naam van dit bosch zegt reeds, dat het hier een plaats betreft, waarheen de wilde dieren zich schijnen te begeven om te sterven; ook de volksmond duidt dit bosch als zoodanig aan en er bevinden zich inderdaad meerdere beenderen en overblijfselen van verschillende diersoorten, als badaks, bantengs en wilde varkens. Mijns inziens ligt het ook voor de hand, dat de, bij de monding van het riviertje gevonden beenderen bij een bandjir uit het bosch „Toelang Segala” door den stroom zijn meegesleept”. Het leek mij gewenscht ook dit courantenbericht hier even vast te leggen.

Het was in 1931, dat door mij, met zeer welwillende medewerking van den toenmaligen Hoofdinspsecteur van het Boschwezen, den heer TEN OEVER, middels een enquete onder het personeel van het Boschwezen, werd getracht o.a. over ons dier eenigszins nauwkeuriger gegevens omtrent den toenmaligen stand van zaken te verzamelen. Buiten een bericht van den heer APPELMAN, was de oogst van ingekomen gegevens echter uitermate karig en deze binnengekomen berichten mogen hier volledig volgen:

M. SOESENS, Hoofdmantri Boschwezen te Tjibaloeng (Z.W. Bantam): „De rhinoceros komt voor in de groote bosschen, zooals die er zijn te Tjibaloeng en Gg. Pangasahan in het ressort Z.W. Bantam”.

M. AGOES, Opzichter Boschwezen te Tjitoedjah (Z.O. Bantam): „Vroeger Sanggaboewana, nu Tjibaloeng”. En in een lateren brief: „De badaks van de Sanggaboewana zijn totaal uitgeroeid. Volgens inlichtingen waren toen in het geheel slechts 12 stuks aanwezig, mannetjes en wijfjes, en allemaal gevangen door de bevolking. Er is dus geen sprake van verhuizing. Het heele aantal op Tjibaloeng taxeer ik op niet meer dan 10 stuks”.

R. KD. ANGAÄTMADJA, Hoofdmantri Boschwezen te Pandeglang (N. Bantam): „Komt voor in de bosschen in Z. Bantam. Het meest op Oedjong Koelon”.

Do. 8-VII-1932 schreef mij vervolgens de heer ELBERS, administrateur van Tjikandi Ilir, Serang: „Vroeger jaren ging ik geregeld voor eenige weken op jacht in Z. Bantam en ken daarom de gedeelten waar zich het wild ophoudt zeer goed. In 1929 ging ik er het laatst heen om te filmen. Mijn bekendheid gaat dus uitsluitend

tot dat jaar. Bedoelde dieren kwamen in Bantam nog voor in Z. Bantam, boven Moeara Tjirawei, één exemplaar in het boschgedeelte langs het voetpad Kaledjetan, en in Tjikaoeng zag ik een drietal verschillende sporen. Verder op het schiereiland Oedjoeng Koelon het gehele moerasgedeelte tusschen Tjikawoeng tot aan Tjihaneuleum. Verder langs de Tjigenter, Pamegeran, Tjitelang, Njioer en Moeara Oedjoeng Koelon (nabij de vuurtoren). Tijdens mijn jachttochten taxeerde ik het aantal in het geheel op minstens 100. Wat er thans van over is zou ik bij benadering niet durven schatten. Ik acht het echter zeker dat, alle bescherming ten spijt, of misschien als gevolg van een verkeerd toegepaste bescherming van den wildstand in het algemeen, dit zeldzame wild binnen zeer korten tijd geheel zal verdwijnen. Bonafide jagers komen n.l. niet meer in die streek en hebben Inlandsche en Chineesche stroopers hier nu vrij spel”.

Do. 11-V-1932 ontving ik het volgende schrijven van den Assistent-Resident van Lebak: „In antwoord op Uw schrijven van 5 dezer, deel ik U beleefd mede, dat in dit Regentschap (Lebak, Z.O. Bantam) geen rhinocrossen meer voorkomen. In het Regentschap Pandeglang (Z.W. Bantam) komen buiten het natuurmonument (Djoengkoelon) sporadisch eenige rhinocrossen voor (Tjibaloeng), doch hoogstwaarschijnlijk behooren die thuis in het natuurmonument. Het aantal aldaar is te schatten op ± 100 stuks. Met zekerheid valt hierover niets te zeggen”. Dit is wel de laatste maal dat men voor het aantal der rhinocrossen op Java nog een getal van drie cijfers durfde te noemen.

In zijn Jaarverslag ¹⁹¹⁾ over 1933 deelde de voorzitter der Nederlandsch Indische Vereeniging voor Natuurbescherming, S. LEEFMANS, mede, dat er in dat jaar weer een strooptocht op neushoorns had plaats gehad op Oedjoeng Koelon. Ditmaal werden de overtreders gevat en tot langdurige hechtenis veroordeeld. Elders ¹⁹²⁾ lezen we nog, dat de Resident van Bantam opdracht had gegeven om strengere maatregelen te treffen tegen de clandestiene jacht, door patrouilles uit te zenden, voornamelijk op Oedjoeng Koelon.

In een uitvoerig jachtverhaal bericht F. J. APPELMAN ¹⁹³⁾ van een dier, dat op 31 Januari 1934 door den heer P. F. FRANCK werd geschoten aan de Zuidkust van het Regentschap Tasikmalaja voor het Zoölogisch Museum te Buitenzorg (fig. 1 en 2). Dit was, volgens APPEL-

¹⁹¹⁾ Java-Bode, 29-III-1934.

¹⁹²⁾ Meded. Ned. Comm. Intern. Natuurbesch., No. 10, 1934, p. 46.

¹⁹³⁾ De Trop. Natuur, XXIII, 1934, p. 73.

MAN, het laatste exemplaar toen nog levende beoosten Bantam. Het voorlaatste exemplaar uit dezelfde streek werd, naar hij thans zegt, in 1918 clandestien neergelegd (aan de Zuidkust van het distr. Karangnoenggal). J. OLIVIER ¹⁹⁴⁾ komt er tegen op, dat het door FRANCK en APPELMAN verzamelde exemplaar werkelijk het laatste Preanger stuk zou zijn geweest, hierbij steunende op de bewering van een ongenoemden jager, die hem schreef: „ik weet, dat er ten Zuiden van Tasik nog meerdere voorkomen”. We mogen dit laatste echter wel als onjuist aannemen. Een andere vraag is het of het in 1918 geschoten exemplaar werkelijk het vóórlaatste Preanger stuk was. Van twee zijden werd mij het tegendeel verzekerd. De heer N. de ZWAAN berichtte mij in 1931, dat er toen nog een ♀ exemplaar leefde „ten Zuiden van de rubberonderneming Salatri, distr. Sindangbarang, Z. Preanger”. De heer J. LEPP vertelde mij in 1931, dat hij op 1 Augustus 1930 op een bergtopje in het Pameungpeuksche een dood (vergiftigd) ♀ had gevonden. De juistheid van deze berichten valt voor mij niet goed te beoordeelen, maar in 1930 schreef ook APPELMAN zelf (noot 186) dat er over de Preanger „nog enkele neushoorns rondzwerven, men houde mij ten goede dat ik de voornaamste plaatsen hier niet noem”, en in 1931: „De laatste jaren 5 à 6 exemplaren in het Pameungpeuksche gedood”. Ook FRANCK (noot 13) schrijft, dat hij in 1931 aan de Zuidkust tusschen de rivieren Tjikandang en Tjikaingan de sporen van twee exemplaren vond. Volgens zeggen der bevolking zouden er toen nog 6 exemplaren aanwezig zijn geweest.

Mei 1935 deelde de heer APPELMAN mij mondeling mede, dat hij het aantal exemplaren, dat omstreeks begin 1935 op Oedjoeng Koeolon leefde, zeer ruw schatte op een 40 stuks.

Volgens een vraag door den heer VERBOOM in de Volksraad aan de Indische Regeering gesteld ¹⁹⁵⁾, zouden er gedurende „de laatste maanden van 1935 en de eerste maanden van 1936” op Oedjoeng Koeolon niet minder dan 16 rhinocerossen door stroopers zijn gedood! Deze vraag vond zijn officiële bevestiging o.a. in een (geheim) politierapport van den A.R. van Pandeglang (rapport LIGTVOET). O.a. bleek dat de toenmalige Wedana van Tjibalieng ten nauwste bij deze strooperijen betrokken was! Als waarde van een hoorn plus huid en andere lichaamsdeelen vinden we in dit jaar ¹⁹⁶⁾ opgegeven „omstreeks f 2000,— of meer”. Foto's van een geschoten exemplaar

¹⁹⁴⁾ Bull. Ned. Ind. Jagersgenootsch., No. 38/VIII, 1 Aug. 1934, p. 59.

¹⁹⁵⁾ Algem. Handelsbl., 4-XII-1936.

¹⁹⁶⁾ De Ind. Courant, 6-VII-1936.

en van een 4-tal schedels, door stroopers in het natuurmonument achtergelaten, verschenen in het Nieuws van den Dag ¹⁹⁷⁾ (fig. 12).

Fig. 12. Door stroopers achtergelaten schedels van den Javaanschen Rhinoceros, in Oedjoeng Koelon (Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch Indië, 13 Sept. 1937).

Als merkwaardigheid geef ik dan nog het Anetabericht van 1937 ¹⁹⁸⁾, waarin werd vermeld, dat „de contrôle op het natuurre-servaat Oedjoeng Koelon *zal* worden verscherpt, ter voorkoming van het uitsterven van den badak”. Het was in dien tijd moeilijk zulk

¹⁹⁷⁾ Het Nieuws v.d. Dag v. Ned. Indië, 21-IV-1936 en 13-IX-1937.

¹⁹⁸⁾ Algem. Handelsbl., 10-III-1937.

een bericht te lezen zonder daaraan een ruime dosis sarcasme te verbinden. Inmiddels werd echter toch in 1937 ¹⁹⁹⁾, in aansluiting op de nieuwere inzichten, het „Natuurmonument” Oedjoeng Koelon (na eenige wijziging van den Oost-grens, en thans vereenigd met het Natuurmonument Prinseneiland) aangewezen tot het „Wildreservaat” Oedjoeng Koelon-Prinseneiland (waarvan dan het Oedjoeng Koelon gedeelte een oppervlakte van 28.600 ha beslaat) en werden zelfs 5 man Veldpolitie ter bescherming gestationneerd op de landengte naar het schiereiland. In 1938 lezen we verder ²⁰⁰⁾ dat Oedjoeng Koelon, op initiatief van het Boschwezen, geheel voor het openbaar verkeer zou worden gesloten ²⁰¹⁾, terwijl er thans door het Boschwezen ook is gezorgd voor een afdoende (?) bewaking ²⁰²⁾. De inlichtingen die ik hierover mocht ontvangen van den heer SCHNEPPER, Opperhoutvester van het Boschdistrict Bantam, haal ik hier aan: „Aan de Westkust woont een Europeesche waker (te Tamandjaja), die beschikt over prauwen en boschwachter en roeiers. Op de landengte 2 gepensioeneerde militairen en een waker. Deze doen rond, waarbij bepaalde vaste punten bezocht worden (contrôleklok). De toegang is verboden, vergunning is aan te vragen bij den Hoofdinspecteur van het Boschwezen. De Oostkust is gesloten bij besluit van den Directeur van Economische Zaken van 2 Juli 1938”.

A. HOOGERWERF ²⁰³⁾, die in Augustus 1937 het gebied bezocht, zegt dat de badakstand hem persoonlijk zeer was medegevallen „in verband met de vele sporen, welke werden aangetroffen”. Hij achtte het ongetwijfeld nog mogelijk „de badaks in stand te houden niet alleen, doch het aantal in de toekomst te doen toenemen”.

Het was ook in 1937 dat er verscheen een zeer interessant artikel van C. W. LOCH: „*Rhinoceros sondaicus* and its Geographical Distribution” ²⁰⁴⁾, waarin de auteur zegt te zullen geven: „the

¹⁹⁹⁾ Gouv. Besl. van 24 Juni 1937, No. 17, Staatsbl. No. 420.

²⁰⁰⁾ Batav. Nieuwsbl., 16-V, 15-VI, 15-VII-1938.

²⁰¹⁾ Besl. Directeur Econ. Zaken, No 10040/B.W./H.I., van 2 Juli 1938.

²⁰²⁾ In de Java-Bode van 3-V-1939 (dus eigenlijk buiten mijn bestek vallend) vind ik het bericht dat er „kortelings” weer een badak op O.K. is geschoten, met de toevoeging dat „dit gebeurde toen de veldpolitie er was teruggetrokken en vervangen door personen die in dienst van het Boschwezen staan”. In „Nederlandsch Indië”, Weekbl. Vaderl. Club, van 5-IV-1940, tref ik in zijn rede van 26-II-1940, de volgende opmerkingen van het volksraadlid J. VERBOOM: „Wanneer ik goed ben ingelicht zijn sindsdien (d.i. na het treffen van de scherpere bewakingsmaatregelen) tot tweemaal toe in de Hondjé-reserve rhinocerossen geschoten. Dit wil zeggen dat sinds Februari 1939 nog weder vier rhinocerossen zijn geschoten”.

²⁰³⁾ Soerab. Handelsbl., 14-X-1937.

²⁰⁴⁾ Journ. Mal. Br. Roy. As. Soc., XII, 2, 1937, p. 130 - 149.

geographical distribution in the past and in the present time". Of-schoon de groote lijnen der verspreiding in het verleden in hoofdzaak juist zijn aangegeven (al lijkt het mij niet verantwoord om hieronder het eiland Java tot aan zijn uiterste Oostgrens op te nemen), zoo meen ik dat toch het interessante van dit artikel zeker niet ligt in het historische gedeelte (zijn geheele literatuurlijst beslaat 26 nummers, inbegrepen de recente courantenberichten), maar eerder in zijn *poging* om het aantal der thans nog levende dieren vast te stellen. Dat hij ook daarbij mistast bewijst weer eens hoe moeilijk zulk werk is. Voor Java komt hij bijvoorbeeld tot de volgende conclusie: „Java: S. of Tasikmalaja: a few 6 say; S. of Bantam: a few 6 say; Oedjoengkoelon Peninsula: 12". In werkelijkheid moeten we het aantal voor de Z. Preanger met zekerheid op 0 stellen, dat voor Z. Bantam liefst eveneens op 0 (de eventueele Tjibaloeng exemplaren rekenend bij het reservaat), terwijl de opgave van 12 stuks voor dit reservaat zeer wel juist zou *kunnen* zijn, maar natuurlijk geen verdere beteekenis heeft dan een schatting zonder toelichting.

In het Ethnographisch Museum in het Prinsenhof te Delft trof ik tenslotte nog een schedel van den Javaanschen rhinoceros, welke vermelding verdient daar hij geëtiketteerd is als te zijn afkomstig van „Res. Soerakarta (Geschenk van het Dep. van Kol.)” ²⁰⁵⁾.

Na al deze berichten over den recenten *Rh. sondaicus* moge er dan verder even aan worden herinnerd dat ook een paar fossiele vondsten op Java werden gedaan. F. H. VAN DER MAEREL ²⁰⁶⁾ bericht over 2 crania, verzameld te Bondol bij Koewoeng, distr. Randoeblatoeng, reg. Blora, res. Rembang. Hij zegt dat vergelijking van een der schedels met die van 16 recente exemplaren, aantoont dat „without leaving a shade of doubt, our form is specifically identical with the recent *Rh. sondaicus*". Door VAN ES (later ook door VAN STEIN CALLENFELS) werden eveneens restanten van ons dier gevonden in de Sampoeng-grot bij Ponorogo (N. van Kaoeman, W. van Ponorogo), Res. Madioen ²⁰⁷⁾.

Samenvattend zou ik willen komen tot de volgende, eenigszins ruwe conclusie's.

Het schijnt dat in oude tijden de rhinoceros op Java zeker niet tot de zeldzame gedierten heeft behoord. Vermoedelijk zullen er toen

²⁰⁵⁾ Verg.: Cat. Ethnol. Verz. Delft, 1888, p. 119, No. 1370.

²⁰⁶⁾ Wetensch. Meded. Dienst Mijnb. Ned. Ind., No. 15, 1932, p. 58.

²⁰⁷⁾ De Trop. Natuur, XXIII, 1934, p. 234.

wel eenige duizendtallen van deze dieren op Java hebben rondgezworven. Waarschijnlijk was altijd het Westelijk gedeelte van het eiland het rijkst bewoond. Van het uiterste Oosten staat ons geen enkel bericht over vroeger voorkomen ter beschikking. De meest Oostelijke exemplaren zijn ons gerapporteerd van Kedoe (HORSFIELD) en W. Ngawen, W. Rembang (CORDES) en voor fossielen van Randoeblatoeng, W. Rembang (VAN DER MAEREL) en Ponorogo, Madioen (VAN ES). De Oostelijke grenslijn lijkt dus bijzonder goed gemarkeerd. Er zijn verder berichten van vroeger voorkomen op Noesakambangan (GELPKE, één exemplaar) en op Prinseneiland (RUDOLPH, twijfelachtig).

In welke tijden de groote achteruitgang van het aantal heeft plaats gehad is niet nauwkeurig te zeggen. Maar alles schijnt er op te wijzen, dat het zéér schaarsch worden van het dier reeds begon op te vallen in de tweede helft van de 19de eeuw. Enkele speciale berichten over *laatste* plaatselijke exemplaren zijn beschikbaar van Noesakambangan (1834, GELPKE), Palaboean (80er jaren, EEKHOUT). Z. Preanger (1934, APPELMAN). Een aantal andere van zulke data zouden natuurlijk nog wel meer of minder nauwkeurig benaderend uit de andere gegevens zijn op te maken. Vanaf 1934 was de soort alléén nog maar vertegenwoordigd in Bantam en omstreeks 1932 durfde men (Assistent-Resident van Lebak) het aantal nog (zeer ruw) taxeeren op 100. Sindsdien is ook dat aantal nog sterk achteruit gegaan, daar er, niettegenstaande veel geschrijf en geordonneer tot voor kort praktisch vrijwel niets voor het dier is gedaan. Het lijkt niet overdreven wanneer we aannemen dat er thans op Java nog slechts ongeveer een dozijn exemplaren voorkomen, uitsluitend in hun reservaat Oedjoeng Koelon (mèt het aangrenzende Goenoeng Hondji). Het zou zeer te wenschen zijn, dat dit aantal precies (door telling) werd vastgesteld.

Het lijkt mij verder zeer noodig dat een nauwkeurig arbeidsplan wordt opgemaakt, bevattende de lijnen voor de verdere bescherming en *aankweek*. Het heeft echter weinig aantrekkelijkheid eenig systeem nauwkeurig te gaan uitwerken wanneer niet éérst bekend is of men hier werkelijk tot *afdoende* maatregelen wenscht te komen (zie verder onder Hoofdstuk V: Economische beschouwingen).

b. Sumatra.

De geschiedenis van de erkenning van onze soort voor Sumatra is wel een zeer zonderlinge en strekt zeker niet tot eere van de

„wetenschap” (in het bijzonder ons Nederlandsche aandeel daarin). Langen tijd (tot 1925) werden op hoogst merkwaardige wijze alle (talrijke) aanwijzingen en (meerdere) volkomen zekere bewijzen voor het voorkomen op dit eiland genegeerd of tot vergissingen verklaard.

Allereerst zij er hier nog even aan herinnerd dat DESMAREST in 1822 (noot 25) oorspronkelijk als vindplaats van het door DIARD & DUVAUCÉL verzamelde type van zijn *Rh. sondaicus* opgaf „Sumatra”. De latere correctie hiervan tot „Java” mist elke toelichting. De mogelijkheid dat reeds dit stuk toch van Sumatra afkomstig was, moet dus m.i. ten zeerste worden opgehouden!

Voordien vinden we reeds de volgende berichten. Bij J. W. VOGELS ²⁰⁸⁾: een verhaal over de „viele Rhinocer-Thier oder Nasen-Hörner auff Sumatra”, waarbij in de beschrijving wordt gesproken van „über der Nasen ein spitzig scharff recht auffwärts stehendes Horn”, wat dus op *Rh. sondaicus* zou *kunnen* wijzen. De rest van de beschrijving is echter te fantastisch dan dat we dit bericht au serieux zouden mogen nemen. Veel zuiverder en hoogst duidelijk is het bericht van MARSDEN ²⁰⁹⁾: „The rhinoceros, both that with a single horn and the double horned species, are natives of these woods..... I do not know any thing to warrant the stories told of the mutual antipathy, and the desperate encounters of these two enormous beasts”. Weinig zal de auteur hebben vermoed, dat er nog ruim een eeuw zou moeten voorbijgaan alvorens speciaal de Nederlandsch-Indische zoölogen en zoögeografen de juistheid van zijn bericht zouden erkennen.

In 1822 schreef RAFFLES ²¹⁰⁾ onder het hoofd *Rh. sumatranus* en nà de beschrijving van die soort: „There is another animal in the forests of Sumatra never yet noticed, which in size and character nearly resembles the Rhinoceros, and which is said to have a single horn. This animal is distinguished by having a narrow whitish belt encircling the body, and is known to the natives of the interior by the name of Tenu. It has been seen at several places; and the description given of it by people quite unconnected with each other, coincide so nearly, that no doubt can be entertained of the existence of such an animal. It is said to resemble in some particulars the

²⁰⁸⁾ Ost-Indianische Reise-Beschreib., Alterburg, 1716, p. 329 (1e uitg. 1704).

²⁰⁹⁾ The History of Sumatra, 3rd ed., London, 1811, p. 116 (niet in 1e uitg. 1783).

²¹⁰⁾ Trans. Linn. Soc., XIII, 1822, p. 269.

Buffalo, and in others the Badak or Rhinoceros. A specimen has not yet been procured; but I have several parties on the look-out, and have little doubt of soon being able to forward a more accurate description from actual examination". Het is duidelijk dat hier (of-schoon in verwarring met den tapir) *Rh. sondaicus* is bedoeld.

In 1861 bericht BUDDINGH (noot 138, III, pag. 108) dat in de uitgestrekte bosschen bij Palembang o.a. voorkomen rhinocerossen. In een noot voegt hij hieraan toe: „De inlanders noemen den rhinoceros met één tjoela of hoorn den badak-gadja en den rhinoceros met twee hoornen den badak-karbau”.

GRAY (noot 102) beschreef in 1867 zijn *Rhinoceros floweri* (= *sondaicus*) naar een schedel, „afkomstig uit de collectie RAFFLES”. Dit laatste feit, zegt hij, „renders it probable that the animal was a native of Sumatra”, welk eiland dan ook door hem als Habitat van zijn *Rh. floweri* wordt opgegeven. Door OWEN ²¹¹⁾ was hetzelfde stuk reeds eerder benoemd en wel met den onjuisten naam van *Rh. sumatrensis*. In feite was hiermede het voorkomen op Sumatra eigenlijk reeds vastgesteld.

In GRAY's Catalogus van 1869 ²¹²⁾ vinden we dan de vermelding van een exemplaar van *Rh. sondaicus*, dat was „received from the Leyden Museum as *Rh. sumatranus*, from Sumatra”. Deze foutieve determinatie door het Leidsch Museum vormt op zich zelf natuurlijk reeds een soort ontkenning-tegen-de-feiten-in van het voorkomen van onze soort op Sumatra, en GRAY, de juiste soort onderkennend, voegt hier prompt aan toe dat dus „there must have been some mistake in the name and habitat; perhaps the wrong skeleton was sent”! Ook deze „vergissing” is met onze tegenwoordige kennis van zaken natuurlijk wel zéér voor betwijfeling vatbaar. We zien hier reeds duidelijk gedemonstreerd den zeer merkwaardigen schijnbaren „onwil”, dien de wetenschap zoo lang heeft behouden, om *Rh. sondaicus* toe te laten voor Sumatra.

Eveneens in 1869 schrijft G. BUSK ²¹³⁾: „Before concluding I would mention that Mr. WALLACE has been good enough to place in my hands two upper molars in the most beautiful and perfect condition, which he procured in Sumatra, but which present indubitably all the characters of the tooth in question of *Rh. sondaicus*. That species, therefore, would seem to exist in Sumatra as well as in Java;

²¹¹⁾ Cat. Osteol. Prep. Mus. Coll. Surg., p. 506.

²¹²⁾ Cat. Carniv. Pachyd. & Edent. Mamm. Brit. Mus., London, 1869, p. 300.

²¹³⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1869, p. 409.

but I am not aware that zoologists are acquainted with this fact". In de Zoological Records voor het betrokken jaar ²¹⁴⁾ wordt dit bericht zeer duidelijk vermeld: „*Rhinoceros sundaicus* ... now found also in Sumatra". En thans lijkt deze kwestie dus wel geheel en al zeker! In FLOWER & GARSON's Catalogus ²¹⁵⁾ vinden we nogmaals een duidelijke opgave, zoowel van den schedel („presented by sir T. STAMFORD RAFLLES, 1820") als van de molaren („obtained by WALLACE in Sumatra"), alles berustend in het betrokken museum.

Door diverse auteurs is voor- en nadien Sumatra ook werkelijk opgegeven onder de habitat van ons dier, bijvoorbeeld SHAW ²¹⁶⁾, VON SCHREBER, VON MARTENS, STERNDALÉ ²¹⁷⁾, SCLATER, BLANFORD ²¹⁸⁾, FLOWER & LYDEKKER ²¹⁹⁾, terwijl JARDINE de soort zelfs, náást de „two-horned Sumatra rhinoceros" afbeeldt als: de „one horned Sumatra rhinoceros". Hun opgave was natuurlijk goed. Gezegd moet echter worden, dat géén van al deze auteurs ooit eenige verantwoording geeft voor zijn opgave! En zoo zien we dan ook, dat in 1895 de Nederlandsche zoöloog JENTINK ²²⁰⁾ de soort voor Sumatra weer verwerpt, blijkbaar zonder ook maar iets van de beschikbare positieve gegevens af te weten. In deze ontkenning wordt hij dan maar al te grif nagevolgd door de meeste opvolgende auteurs, waaronder ook TROUËSSART ²²¹⁾, die uitdrukkelijk zegt „nec Sumatra, nec Borneo". TJEENK WILLINK neemt in zijn „Mammalia voorkomende in Ned. Indië" ²²²⁾ Sumatra op met een vraagteken, maar doet dan tegelijk hetzelfde voor Borneo. In de beide Sumatra-zoogdierlijsten, te weten die van SCHNEIDER ²²³⁾ en die van ROBINSON & KLOSS ²²⁴⁾, vinden we de soort eveneens *niet* opgenomen. Toch waren er in dien tusschentijd nog weer eenige nieuwe positieve aanwijzingen bijgekomen, al waren deze ditmaal slechts gebaseerd op plaatselijke verhalen.

²¹⁴⁾ The Record of Zool. Liter. 1869 (VI), 1870, Mamm., p. 20.

²¹⁵⁾ Cat. specim. osteol. & dentition vertebr. anim., Mus. Roy. Surg. England, II, 1884, p. 418.

²¹⁶⁾ The Animal Kingdom, V, London, 1827, p. 291.

²¹⁷⁾ Mamm. of India & Ceylon, Calcutta, 1884, p. 410.

²¹⁸⁾ The Fauna of Brit. India, Mamm., 1888, p. 474. Proc. Zool. Soc. London, 1891, p. 654.

²¹⁹⁾ An Introd. to the Study of Mamm., 1891. Ook: Mamm. liv. & extinct, 1841, p. 405.

²²⁰⁾ Notes Leyden Mus., XVI, 1895, p. 231.

²²¹⁾ Cat. Mamm., II, 1899, p. 753; Suppl., 1905, p. 630.

²²²⁾ Natuurk. Tijdschr. Ned. Ind., LXV, 1905, p. 203.

²²³⁾ Zool. Jahrb., XXIII, 1905, p. 1-172.

²²⁴⁾ Journ. Fed. Mal. Stat. Mus., VIII, 1918, p. 73-80.

J. B. NEUMANN ²²⁵⁾ schreef in 1885 van het Pane- en Bilastroomgebied op Sumatra's Oostkust: „Zoowel op de vlakke landen als op de hoogste en ontoegankelijkste gebergten weet de rhinoceros zijn weg te banen. Men kent den éénhoornigen en den dubbelhoornigen rhinoceros. Ook op deze dieren werd jacht gemaakt om den neushoorn te verkrijgen. Was de uitvoer van dit artikel in vroeger tijd nog al belangrijk, thans is deze handelsbron tamelijk wel opgedroogd, vooreerst omdat het neushoorndier weinig meer wordt aangetroffen en verder, omdat de bevolking zich weinig meer met jagen ophoudt”. En HAGEN ²²⁶⁾ schreef in 1890: „Die Malaien (van Serdang?) onderscheiden übrigens von diesem Thier zwei differente Arten, eine grössere, Bahdak krbo, welche ziemlich friedlich und ruhig, und eine kleinere, Bahdak tingiling, welche sehr wild und böse sei und stets auf den Menschen losgehe. Ich habe immer nur Thiere einer einzigen Art erhalten”. Zie hierover nader bij TOULA (noot 231).

Terloops wil ik hier verder even vastleggen een notitie van H. ZONDERVAN ²²⁷⁾ (expeditie J. W. IJZERMAN „quer durch Sumatra”), al bestaat er in dit geval in het geheel geen aanwijzing welke soort er wordt bedoeld. In de beschrijving van de tocht van de Ombilinmijnen via Langgam aan de Kampar naar de Siak, begin 1891, lezen we namelijk: „Hirsche und Schweine waren in dem Urwald verhältnismässig selten, zahlreich dagegen die Spuren der grossen Pachydermen, wie Elefanten und Rhinocerosse”. Op dezelfde wijze het verhaal van PERELAER (noot 147), betrekking hebbende op een ontmoeting in de Lampongs in 1856, „waarbij een geheele patrouille, een 30 man sterk, door zulk een dier in groot levensgevaar gebracht en slechts door de tegenwoordigheid van geest van haren kommandant (den 1sten Luitenant FRANKENBERG VON LUDWIGSDORFF) werd gered”. „Bij een tocht, waarbij wij onzen weg over Haïbra genomen hadden, om de hellingen van den Radja Bassa te doorzoeken, volgden wij een zoogenaamd rhinocerossenpad; want op die hoogte bestonden geen andere wegen, dan door die dieren gemaakt ... veelvuldige excrementen, waar schier met geen polsstok over te springen is. ... Eensklaps komt de spits (van den troep) terug en rapporteert dat zij een hevig gekraak in het rond gehoord heeft. Halt gemaakt ... het kraken en breken van takken wordt duidelijk vernomen ... komt nader ... men wordt beweging in het loof gewaar ... jonge boomen ter dikte van een mans

²²⁵⁾ Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Genootsch., 2e S., II, 1885, 2e St., p. 128.

²²⁶⁾ Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Genootsch., 2e S., VII, 1890, p. 105.

²²⁷⁾ Das Ausland, LXIV, 1891, p. 534.

arm zien wij knakken en omverstooten. ... Daar opent zich op een 15 passen van ons de loofwand onder de breede borst eens woudmonsters, en een kolossale rhinoceros staat ons aan te gapen. Als op kommando knetteren de hanen ... „Om Gods wil, niet schieten”, roept de Luitenant en tegelijkertijd slaat hij met zijne lans de dichtst bij hem staande geweertrompen omhoog. Geen schot knalt er; het monster staart ons eenige seconden aan, snuift daarbij sterk, draait ons den rug toe, en verdwijnt in het struikgewas, alles wat hem in den weg komt onder zijne lompe pooten vertredende”. En ten laatste nog een paar aanhalingen van W. L. ABBOTT ²²⁸). Aroebaai (bij Tongkam rivier): „Saw many fresh tracks of rhinoceros here. But a Malay who had a gun was continually after them, until, before I left, I could find no more fresh tracks”. Poelau Roepat: „Tigers never occur in Rupert, nor do elephants or rhinoceroses cross the straits, although they are all common upon the mainland”. Kateman rivier (tusschen Kampar en Indragiri): „No elephants or rhinoceroses”.

S. S. FLOWER ²²⁹) noemt in 1900 opnieuw Sumatra onder het verspreidingsgebied van *Rh. sondaicus*, echter alweer zonder enig commentaar, en evenzoo doet MAASS in 1904 ²³⁰).

De laatste „onzekerheid” werd nu intusschen nogmaals weggenomen. Allereerst door FR. TOULA ²³¹). Deze bericht dat hem in het Leidsch Museum 6 Sumatra-schedels ter beschikking werden gesteld, door JENTINK in zijn Catalogus (noot 121, IX, p. 136) aangeduid als *sumatrensis*. Twee hiervan (en wel de beide exemplaren van Tandjong-Morawa, Deli, coll. HAGEN) werden door TOULA onderkend als in werkelijkheid te zijn *Rh. sondaicus*! En daarna is het nog weer VOLZ ²³²), die niet alleen het voorkomen van de twee soorten op Sumatra vermeldt, maar bovendien een foto afdrukt van den „Kopf eines Weibchens des *Rh. sondaicus*, vom Verfasser am Goldberg erlegt”. Hij zegt dat in het algemeen neushoorns zeldzaam schijnen te zijn. „Etwas häufiger fand ich sie nur am Nordabhang des Goldberges, welches überhaupt ein Dorado für Grosswild ist. Hier oben schoss ich das einhörnige Nashorn (fig. 101)” (fig. 13).

Hoewel ze in hun oorspronkelijke Sumatra-zoogdierlijst (van 1918) de soort nog steeds niet noemen, zoo voegen ROBINSON & KLOSS

²²⁸) Proc. U.S. Nat. Mus., XXXIV, 1908, p. 622 e.v.

²²⁹) Proc. Zool. Soc. London, 1900, p. 367.

²³⁰) Quer durch Sumatra, Berlin, 1904, p. 8.

²³¹) Abh. K.K. Geol. Reichsanst., XIX, 1902, p. 16.

²³²) Nord-Sumatra, II, Die Gajoländer, Berlin, 1912, p. 372.

haar in 1923 ²³³) in hun Addenda daaraan toe, zij het alweer zonder eenigen uitleg! „Twijfel” mocht dan ook thans al héél zeker niet meer bestaan! Toch bleef deze in werkelijkheid nog maar altijd aanwezig en nog wel speciaal bij de Nederlandsche zoölogen en zoögeo-

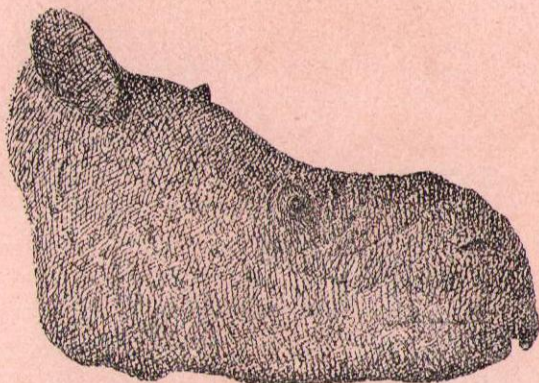

Fig. 13. *Rhinoceros sondaicus*. Kop van vrouwelijk exemplaar, omtreeks 1905 op den Goudberg, Sumatra, geschoten door Volz. Naar foto.

graphen! De oorzaak hiervan kon thans natuurlijk géén andere meer zijn dan een ontstellend gebrek aan kennis van de beschikbare gegevens. Het was nog in 1924 ²³⁴) dat DAMMERMAN in zijn verhandeling over „De zoögeographie van Java” zegt: „Met eenige zekerheid kunnen wij dus slechts van drie Javaansche zoogdieren (de vleermuizen uitgezonderd) zeggen, dat zij op Sumatra en Borneo ontbreken..... Het zijn: *Rhinoceros sondaicus*, *Viverricula malaccensis* en *Helictis orientalis*”. (Terloops moge hier worden gezegd, dat óók *V. malaccensis* reeds van oudsher van Sumatra bekend is!). En in 1926 ²³⁵) schrijft dezelfde auteur opnieuw van onze soort: „leeft alleen op Java”. Niet geheel en al ten onrechte plaatst dan ook W. M. IJ. VAN DIJK ²³⁶) hier zijn opmerking over menigen „geleerde” die „niet eens weet wat alzoo hier te halen is”. Het opgezette Sumatra-skelet, dat reeds lang in het Zoölogisch Museum te Buitenzorg ten toon was gesteld, blijkt ten overvloede eveneens *sondaicus* te zijn!

Het was in Augustus 1925 dat door J. C. HAZEWINKEL ²³⁷) wéér eens een exemplaar van den Javaanschen éénhoorn werd geschoten,

²³³) Journ. Fed. Mal. Stat. Mus., VIII, 1923, p. 317.

²³⁴) Hand. 3e Ned. Ind. Natuurw. Congres, 1924, p. 342.

²³⁵) De Ind. Bodem, Weltevreden, 1926, (Fauna), p. 100.

²³⁶) Bull. Ned. Ind. Jagersgenootsch., No. 50, 1 Aug. 1935, p. 62.

²³⁷) Sport in Beeld, 26 Sept. 1925.

bij Soekadana, Batoeradja, in het Palembangsche, hetwelk — eindelijk! — „afdoend” onder de aandacht van de Nederlandsche zoölogen kwam! (fig. 14). De eerste vermelding in de zoölogische literatuur hiervan is, voor zoover mij bekend, te vinden bij L. F. DE BEAUFORT²³⁸). HAZEWINKEL zelf schrijft er over: „Ik nam aan, dat bij zoölogen het voorkomen op Sumatra van den *Rh. sondaicus* wèl bekend moest wezen en dat de onjuiste vermelding van VAN BALEN toegeschreven moest worden aan het terzake verouderd zijn van dit werk. Mijn verbazing was dus groot, toen ik een brief ontving van Dr. DAMMERMAN, Hoofd van het Zoölogisch Museum te Buitenzorg, met verzoek om nadere inlichtingen en zulks naar aanleiding van een artikel-tje over deze jacht in „Sport en Beeld”, waaruit bleek, dat dit niet het geval was.”

Een andere roto van een geschoten dier verscheen in 1927²³⁹) met als bijschrift: „De zware neushoorn, die in den morgen van 2 November (1927) door Mohamad Ali in de moerassen van het oerwoud van Paloh Baroe in Gebang (Langkat) werd neergelegd”.

P. VAGELER²⁴⁰) bespreekt kort daarop de „ontdekking” van HAZEWINKEL. Hij wijst er op dat er wel „hin und wieder auch einzelne Hörner” van Sumatra waren gekomen, „aber kein Mensch vermutete dass es sich dabei um Teile eines wissenschaftlich noch unbekanntes Tieres handeln könne. Und die in Südsumatra verbreiteten Erzählungen der Eingeborenen von einem „Badak Tanggiling”, einem „Nashorn mit Schuppen”, wurden entweder ins Reich der Fabel verwiesen oder gänzlich falsch interpretiert”. „Der hohe Handelswert hat, anstatt sie bekannt zu machen, die Existenz eines Grosstieres bis heute höchst wirkungsvoll verhindert. Ein in der Geschichte der zoologischen Entdeckungen wohl einzig dastehender Fall.” Op grond van een tweetal kenmerken (bekleed zijn met „regelrechten, leicht ablösbaren Hornschuppen” en „eine an das Nilpferd gemahnende enorme Entwicklung der Schneidezähne”) komt VAGELER verder tot de conclusie dat het Sumatra-dier is „eine völlig neue Varietät von *Rh. sondaicus*, die als ganz speciell an die Bedingungen seines Wohnortes angepasst, das allergrösste Interesse der wissenschaftlichen Welt zu erregen geeignet ist”. Het was de BEAUFORT²⁴¹), die in 1928 vermeldde, dat het Zoölogisch Museum te Amsterdam een

²³⁸) Zoögeographie v.d. Ind. Arch., Haarlem, 1926, p. 60, Noot.

²³⁹) De Sumatra Post, 16 Nov. 1927.

²⁴⁰) Die Umschau, XXXI, 1927, p. 289.

²⁴¹) Tijdschr. Ned. Dierk. Vereen., 3e S., I, 1928, p. 43.

skelet had ontvangen van een dier, geschoten door KRETH, 250 km Z. W. van Palembang. Hij vond in dit skelet géén verschillen met Javaansche exemplaren, terwijl hij van VAGELER's foto's van het geheele dier en van den schedel hetzelfde zegt. (Mocht intusschen tòch subspecifiek verschil bestaan, dan zou het Sumatra ras — vooronderstellend, dat het Java ras *sondaicus* blijft — den naam *floweri* moeten dragen).

HAZEWINKEL zegt in 1933 dat het dier nog vrij menigvuldig zou zijn, want het gelukte hem in nog géén jaar tijds (dus 1925 - 6) 7 exemplaren te schieten op vijf ver uit elkander gelegen plaatsen, tezamen circa $\frac{3}{7}$ van de totale oppervlakte van Z. Sumatra bestrijkend. (Als vindplaatsen vind ik bij hem, buiten de reeds genoemde, nog speciaal vermeld: het stroomgebied van de Niroe, een zijrivier van de Lematang en verder: langs de Wai Saka, een zijrivier van de Kommering). Voor den grootsten hoorn ontving hij *f* 2000,—. „Een geheel complete huid brengt 1000 - 1500 gld. op, al naar gewicht en toestand”. „Gelukkig schijnt het aantal succesvolle jagers nooit heel groot geweest te zijn, en nu men hem ook nog beschermd heeft, zal de *Rh. sondaicus* op Sumatra m.i. niet alleen een veel betere kans krijgen om zich staande te houden, maar zelfs om zich belangrijk uit te breiden. Zonder veel bezwaar zal men dan van tijd tot tijd eens een exemplaar kunnen vangen of schieten voor zuiver wetenschappelijke doeleinden, iets waaraan men de nog op Java voorkomende exemplaren niet mag blootstellen”. Vervolgens lasch ik hier even in het bericht van M. HAMERSTER ²⁴²⁾ in zijn „Bijdrage tot de kennis van de afd. Asahan”: „Naast den olifant komt hier nog voor de badak, of eenhoornige rhinoceros, die in de bovenstreken van Koaloe wordt aangetroffen”.

Lijkt ons HAZEWINKEL's conclusie, gezien zijn eigen jachtresultaten, niet onbegrijpelijk, hier moet direct aan worden toegevoegd, dat géén der latere berichtgevers over het dier van Sumatra ook maar bij benadering zijn optimisme deelt. L. COOMANS DE RUITER ²⁴³⁾ zegt van de onderafdeeling Ogan Oeloe, afd. Ogan- en Komering Oeloe, res. Palembang: „De laatste rhinoceros werd in begin 1927 in mijn onderafdeeling geschoten en sindsdien heb ik geen geruchten meer gehoord omtrent het bestaan van deze dieren in Ogan Oeloe. Waar voor een hoorn door de Chineezzen bedragen worden geboden, naar men mij mededeelde, van *f* 1200.— tot *f* 1600.— en de ex-luitenant

²⁴²⁾ Oostkust v. Sumatra-Institut., No. 13, 1926, p. 39.

²⁴³⁾ Meded. Ned. Comm. Intern. Natuurbesch., No. 4, 1928, p. 35.

Fig. 14. *Rhinoceros sondaicus*, manlijk Sumatra-exemplaar, geschoten door J. C. HAZEWINKEL.

Foto Hazewinkel.

Fig. 15. Voetsporen van den Javaanschen Rhinoceros.
Boven: links-voor; onder: links-achter.

HAZEWINKEL, die bovengenoemden rhinoceros schoot, mij verzekerde, dat hij thans minstens *f* 2000.— voor één exemplaar zou kunnen krijgen, zou de bevolking toch zeker ook wel jacht op deze dieren maken. Dat zulks niet geschiedt, moet m.i. alleen aan het feit worden toegeschreven, dat rhinocerosen, althans uit deze onderafdeeling, vrijwel geheel verdwenen zijn. — Tot mijn vreugde hoorde ik echter kort voor mijn vertrek uit Indië dat er rhinocerosen waren gesignaleerd in het in de onderafdeeling Lematang Ilir gelegen gedeelte van de Niroereserve, waarover later meer". Op p. 38: „Zooals boven reeds medegedeeld is, komt hier (Niroe-reserve, „liggende in de onderafdeelingen Ogan en Lematang Ilir") vrijwel het geheele jaar een kudde olifanten voor en zouden er den laatsten tijd ook een paar rhinocerosen in het Zuidelijk gedeelte zijn gesignaleerd" (In dezelfde Mededeelingen, No. 6, p. 62, wordt nogmaals het voorkomen van den rhinoceros in de Niroe-reserve vermeld, maar worden tevens, als voorkomende in de reserve, genoemd: orang-oetan, neusaap en banteng! Hetgeen zeker weinig geschikt is om ons vertrouwen in de juistheid van deze berichten te steunen). In een correspondentie van iemand, die door de Redactie wordt aangeduid als „Een van de bekendste jagers uit Nederlandsch Oost-Indië" ²⁴⁴), lezen we dat *Rh. sondaicus* „hoogstwaarschijnlijk op Sumatra geheel uitgestorven (uitgemoord) is. De laatste werd, volgens mij gegeven bericht, in 1928 in Z. Palembang geschoten. Deze rhinoceros kwam slechts op een klein gedeelte van Sumatra voor en wel: als Zuidgrens de Moesirivier van Palembang en als Westgrens de voet van het Barisanbergte. Schrijver heeft de laatste 10 jaar voornamelijk in bovengenoemde streek gejaagd en kan uit dien hoofde met vrij groote stelligheid verzekeren, dat de *Rh. sondaicus* inderdaad uitgestorven is. De groote schietbaarheid tengevolge van zijn betrekkelijk geringe schuwheid, en de groote waarde van hoorn en huid (circa *f* 600.— per huid) zijn daar de oorzaak van". C. N. A. DE VOOGD ²⁴⁵) zegt, naar aanleiding van de optimistische berichten van HAZEWINKEL: „Uit (bovenstaande) feiten en cijfers kan ik slechts concludeeren, dat sinds (of misschien door?) de jachtexpedities van den heer HAZEWINKEL in 1925 het aantal rhinocerosen in Z. Sumatra schrikbarend is achteruitgegaan. Van 1927 tot '33 in de Z. Sumatra wildernis rondzwervend, had ik geen enkele ontmoeting met het dier en slechts een hoogst enkele keer werd mij een spoor gewezen. Dito

²⁴⁴) Meded. Ned. Comm. Intern. Natuurbesch., No. 9, 1931, p. 15.

²⁴⁵) De Trop. Natuur, XXII, 1933, p. 159.

het boschpersoneel, en ook de bevolking antwoordde meestal ontkenkend of, dat er vroeger wel eens ergens een rhinoceros had rondgezworven. In 1932 bekende jagers in Z. Sumatra aanschrijvend, vulden 4 in „hoogst zeldzaam” en 1 vermeldde hem niet. Natuurlijk kunnen nog wel enkele exemplaren voorkomen in zeer afgelegen streken”. Toch vinden we in 1936 ²⁴⁶⁾ nogmaals de verzekering van HAZEWINKEL dat „there are still enough left in Sumatra for propagating the species”, alleen „their number is so small, and scattered, that such will only be possible under the utmost severe protection”.

Met een enkel woord moet hier ook wel even worden herinnerd aan het (voor ons) zoo beschamende artikel van den „Deputee Conservator of Forests F. M. S.” ²⁴⁷⁾, die vertelt hoe hij, na aanvraag bij ons gouvernement, aanstonds een kosteloze vergunning kreeg tot het schieten van 8 olifanten en 6 rhinos, sexe onbepaald! Hij voegt er aan toe: „Though, I appreciate their courtesy, I feel bound to admit such generosity shows how little your Government realises at present the value of their big game”.

Door F. C. VAN HEURN ²⁴⁸⁾ wordt verder nog een bericht vermeld, door een ongenoemden Rapporteur gezonden aan de Nederlandsche Commissie voor Internationale Natuurbescherming: „In de Lampongsche Districten maakt men, evenals HAGEN voor de Oostkust mededeelde, onderscheid tusschen den „badak karbo” en den geschubben badak, welke laatste dus *sondaicus* moet zijn. In Djambi onderscheidt men strandbadak en boschbadak. Rapporteur meldt, dat deze beide soorten even groot worden; zij hebben somtijds 2 jongen, waarvan beide geslachten een hoorn dragen, doch die van het vrouwtje is kleiner en scherper. Een geliefkoosd voedsel zijn de bladeren van den nangkaboom. Het is moeilijk uit te maken, met welke van deze twee soorten *sondaicus* en met welke *sumatrensis* bedoeld is”.

In 1931 publiceerde C. J. B. H. TERBEEST ²⁴⁹⁾ eenige „Herinneringen uit mijn diensttijd bij het korps marechaussee op Atjeh plm. 1900”, waarin ook wordt beschreven een „Ontmoeting met een rhinoceros”. Dit dier, dat werd neergelegd, was een éénhoorn en zou dus kunnen bewijzen, dat óók in het Atjehsche *Rh. sondaicus* voorkomt of voorkwam. Er mag hier echter wel even op worden gewezen, dat het voor de determinatie eenig en alleen afgaan op het bezitten

²⁴⁶⁾ The Java Gazette, V, No. 1, Jan. 1936.

²⁴⁷⁾ Meded. Ned. Comm. Intern. Natuurbesch., No. 7, 1929, p. 28.

²⁴⁸⁾ Meded. Ned. Comm. Intern. Natuurbesch., No. 10, Suppl., 1935, p. 14.

²⁴⁹⁾ De Delftsche Courant, 25-VII-1931.

van slechts één hoorn altijd een weinig gevaarlijk is. Er komen namelijk exemplaren van *D. sumatrensis* voor, die zéér uitgesproken den indruk van „éénhoorns” maken! Ik verwijs hier o.a. naar een foto (zie fig. 16) met het onderschrift „Big game Hunting in Sumatra: a formidable rhinoceros brought down by a Planter”²⁵⁰⁾. Dit dier heeft een zeer slanken, doch tevens vrij langen (wel 25 cm) vóórsten hoorn, daarachter niets verders! Het exemplaar heeft mij lang „gehinderd” tot ik het „type” terugvond op een foto van W. S. THOM²⁵¹⁾, waarop een exemplaar met precies even slanken vóórsten hoorn van 12 in. lengte, terwijl de achterste was „a mere protuberance” (op de Sumatra foto is zelfs zulk een lichte uitwas *niet* waar te nemen). Zeer zeker is aan te nemen, dat een niet-kenner der beide soorten het dier (dat overigens een uitgesproken *D. sumatrensis* is) zou beschrijven als „éénhoorn”!

Van nog een ander bericht uit 1931 voel ik persoonlijk een sterk „vermoeden” dat het ook wel betrekking zal hebben op *Rh. sondaicus*. Een correspondent te Padang Sidempoean schrijft aan zijn blad²⁵²⁾: „Van het plaatsje Sajoermatinggi tot Tana Bato toe hebben verscheidene kampongmenschen thans een geliefkoosde bezigheid gevonden in het jagen van groot wild. In de bosschen van Sorik Marapi tot Singkoeang toe treft men zoowel olifanten als neushoorns (badak) aan. Op deze dieren nu houdt men gedurig jacht, daar ze groote waarde hebben, namelijk de slagstanden en hoorns. Deze worden van het dier ontdaan en meestal naar Medan gebracht om ze van de hand te doen aan een Chineesche toko nabij de Royal bioscoop. Een tijdje geleden kwam ik den bekenden olifantenjager van het plaatsje Simanondong tegen, die mij verklaarde, dat hij pas terug was van Medan, alwaar hij 3 slagstanden en 1 hoorn heeft verkocht tegen een gezamenlijken prijs van ongeveer f 900.—”.

In een courantenbericht²⁵³⁾ over de totstandkoming van het nieuwe reservaat „Wai Kambas”, Oostelijk Midden Sumatra, trof ik verder nog de volgende mededeelingen: „... Van meer belang uit faunistisch oogpunt is het feit, dat in het gebied ook nog badaks, de ruwhuidige *Rh. sondaicus* (de badak serkaja), voorkomen. Vijf of zes exemplaren zijn waargenomen. Deze dieren zijn echter zeer schuw. De jacht was vroeger zeer wreed”, etc.

²⁵⁰⁾ Magazine „Java”, 1929, No. 5.

²⁵¹⁾ Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., XXXVIII, 1935, t.o.p. 137.

²⁵²⁾ Sumatra Post, April 1931.

²⁵³⁾ Algem. Handelsbl., 11-V-1937.

Ten slotte moet nog genoemd worden een schedel in het Berlijnsch Museum van Kalapa Wuada, Sumatra, coll. BLANDOWSKA, terwijl ik bij FRANCK nog de volgende gegevens vind (die hem vermoedelijk mondeling bereikten): „Sergeant VAN DER MAELEN ontmoette (omstreeks 1900) een eenhoorn bij een der bronbeekjes van de Aloeë-Tjoere (Atjeh), dat van de hellingen van den Gle Eumpeh in een diep ingesneden kloof dalwaarts stroomt. De hoorn bracht 50 dollar op. Fuselier K. B. FISCHER schoot Augustus 1905 bij den Goudberg een eenhoorn en tusschen den Weesberg en den Goudberg nog een exemplaar. Het heele lichaam van deze beide neushoorns was met schubben bedekt. De heer VAN DER GEUNS schoot omstreeks 1925 in de buurt van het meer van Takengon (Atjeh) een *Rh. sondaicus*. Door den heer J. Th. HAMAKER zijn twee *Rh. sondaicus* in de Lampongs geschoten (zie ROWLAND, WARD's Records of Big Game)”.

Onze eindconclusie mag zeker wel luiden, dat de soort wellicht nog aan het einde der vorige eeuw op Sumatra geenszins schaarsch was, maar dat momenteel haar stand aldaar niet gunstiger is dan die op Java. We zouden zelfs aan Java nog iets méér kans op het behoud van de soort willen geven, wannéer het prachtige rhinocerosreservaat op dat eiland een werkelijk veilig en doelmatig toevluchtoord voor het dier zou zijn! De kritiek van DE VOOGD op het feit, dat nog in 1933 op Sumatra een vergunning voor het schieten van een paar exemplaren werd verleend (aan den heer HAZEWINKEL) lijkt geenszins misplaatst. En merkwaardig is zeker, dat óók voor het nieuwe reservaat Wai Kambas reeds aanstonds zulk een ongewenscht en gevaarlijk optimisme schijnt te bestaan. In het zoo juist geciteerde courantenbericht lezen we namelijk o.a.: „De eenzame ligging en moeilijke bereikbaarheid waarborgen een rustig bestaan voor den wildstand; van den kant der nabij wonende bevolking behoeft voor strooperijen en clandestiene jacht niet te worden gevreesd. *In verband met een en ander levert de bewaking heel weinig moeilijkheden op.* Menschen komen in het geheele gebied haast niet voor” etc. Dit riekt wel heel sterk naar de van ouds „beproofde” (?) Indische opvatting, dat de bescherming der dieren wel zoowat voor elkaar is, wanneer er te hunnen behoeve maar een papieren „besluit” is geslagen! Iets verderop lezen we echter in *hetzelfde* bericht, met betrekking tot de olifanten van *hetzelfde* gebied: „Vroeger werd er op deze dieren een intensieve jacht gemaakt, ter verkrijging van de slagstanden”! Gezien de tegenwoordige enorme handelswaarde van

een rhinoceros wil het mij dan ook voorkomen, dat de genoemde factoren („eenzame ligging en moeilijke bereikbaarheid”), zoornin als schaarsheid der plaatselijke bevolking, hier van groote beschermende beteekenis behoeven te zijn voor deze dieren! Ook hier lijkt wel degelijk intensieve bewaking hoogst noodzakelijk!

Een andere vraag mag het worden geacht of men, eventueel voor bewaking beschikbare, gelden moet *verdeelen* over verschillende gebieden ofwel deze alle zou moeten gebruiken voor een (volkomen zekere en afdoende) bescherming van één dier gebieden (in dat geval Oedjoeng Koelon)?

c. Borneo.

Als deel uitmakend van de recente fauna van Borneo is *Rh. sondaicus* niet bekend. Wel zijn er echter berichten in die richting geweest. MULLER & SCHLEGEL (noot 17) spraken van een „narigt” dat hun op Borneo was geworden, dat namelijk „de aldaar inheemse rhinoceros slechts éenen hoorn zoude bezitten”. JERDON ²⁵⁴), blijkbaar MULLER's hypothese als feit aannemend, vermeldt den éénhoorn als voorkomend op Borneo en al evenzoo doen STERNDALÉ, SCLATER, e.a. Onder andere EVERETT ²⁵⁵) zegt de soort *niet* op het eiland te hebben gevonden, terwijl in 1876 door W. H. FLOWER (noot 1) met zekerheid *D. sumatrensis* voor het eiland werd vastgesteld naar een schedel, aldaar in 1873 verzameld door LOW. Na JENTINK's rechtzettingen van de kwestie in 1884 ²⁵⁶) en in 1895 (noot 230) is de soort dan ook wel definitief uit de betere Borneo literatuur geschrapt, al vinden we bijvoorbeeld bij A. DE C. SOWERBY ²⁵⁷) nog in 1930 *beide* soorten opgegeven voor het eiland.

Wel moet echter vermeld worden dat G. BUSK (noot 213) 2 fossiele kiezen, gevonden in Sarawak op een diepte van 60 voet en door den Rajah BROOKS toegezonden aan CH. LYELL, determineerde als te behooren tot „a species not distinguishable by its dental characters from *Rh. sondaicus*”, zoodat hij concludeert dat deze soort vroeger het Sarawaksche zou hebben bewoond. Aanvullende gegevens over dit punt zijn mij niet bekend. In FLOWER & GARSON's Catalogus van de collectie in het Museum van het Royal College of Surgeons in England (1884, noot 215) worden ze onder no. 2140 vermeld als *sondaicus*.

²⁵⁴) The Mamm. of India, 1874, p. 234.

²⁵⁵) Proc. Zool. Soc. London, 1893, p. 493.

²⁵⁶) Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., 1884, p. 554.

²⁵⁷) The China Journ., XIII, 1930, p. 218.

Van VON MARTENS (1876, noot 155) haal ik nog aan de volgende zin: „GRAY glaubt eine eigene einhörnige Art, *Rh. frontalis*, in Borneo annehmen zu können”. Ik kan dezen naam nergens terugvinden, noch bij GRAY zelf, noch in TROUËSSART's „Catalogus Mammalium”.

d. Nieuw-Guinea.

Natuurlijk kan er heden ten dage geen serieuze kwestie meer bestaan over de vraag of er op Nieuw-Guinea een rhinoceros zou voorkomen. Toch moeten hier een tweetal oude berichten worden vermeld, welke in een dergelijke richting leken te wijzen. Het was in 1875 dat A. C. WALKER zijn bericht lanceerde over „The Rhinoceros in New Guinea” ²⁵⁸). Hij vermeldt daar hoe de luitenant SYDNEY SMITH van H. M. S. Basilisk op de Noordkust van Papoea, tusschen Huon Bay en Cape Basilisk, de mest van een „rhinoceros” had aangetroffen, „the bushes in the neighbourhood being also broken and trampled as if by a large animal”, en hij noemde, „the presence of so large an animal belonging to the Asiatic fauna in Papua an important fact”. Tegen deze laatste opvatting (d.w.z. het voorkomen van den rhinoceros op Nieuw-Guinea nu als een feit voor te stellen) kwam de redactie van het tijdschrift op en ze uitte tevens haar grooten twijfel aan zulk een voorkomen. In een volgend nummer van hetzelfde tijdschrift ²⁵⁹) komt A. B. MEYER op de kwestie terug. Hij is het met de redactie eens dat er hier groote twijfel moet bestaan, maar hij voegt daar aan toe, dat ook hij zelf bij zijn tochten op Nieuw-Guinea van de Papoea's zeer positieve berichten had verkregen over een „zeer groot zwijn” (wel 6 voet hoog), tot welks verkrijging hij (zonder succes) hooge premies had uitgelooft. Als onderschrift hierbij vertelt WALKER dan nog omstandig hoe SMITH zijn waarneming deed en hoe hij tot de rhinoceros-conclusie was gekomen. Hij zegt o.a. het volgende: „From the details supplied by Mr. SMITH, which I annex, I think there is at least a very strong probability that there is a rhinoceros in Papua, and the object of my letter will have been obtained if it causes explorers on the North coast of New Guinea to look after it” etc. ... „1. The heap of dung first seen which was quite fresh (not having apparently been dropped more than half an hour) was so large that it excited Mr. SMITH's curiosity, and he called Capt. MORESBY to see it. Neither of them knew to what animal to assign it. Quantities of dung were after-

²⁵⁸) Nature, XI, 1875, p. 248.

²⁵⁹) Nature, XI, 1875, p. 268.

wards seen. 2. Shortly afterwards, Capt. MORESBY and Mr. SMITH paid a visit to the Rajah of Johore, who had a rhinoceros in confinement. Mr. SMITH at once observed and pointed out to Capt. MORESBY (who agreed with him) the strong resemblance between the dung of this animal and that they had seen in Papua”.

Wat de „oplossing” van dit geval is, is mij volkomen onduidelijk (tenzij men zou mogen denken aan een gewonen karbouw!). Behalve bij HARTING ²⁶⁰⁾ zag ik in de latere literatuur nóóit meer melding gemaakt van deze berichten. Wellicht dat speciale Nieuw-Guinea kenners onder mijn lezers hier uitkomst kunnen geven?

ε. Vasteland.

Werd in het voorgaande (dus voor de eilanden van onzen archipel) volledigheid in het aanhalen der literatuur zooland niet bereikt, dan toch met de meeste ernst nagestreefd, wat betreft het hieronder volgende vasteland van Z. O. Azië, zoo heb ik mij bepaald tot het samenvatten van de voornaamste der gegevens die mij in den loop der jaren min of meer „toevallig” onder oogen kwamen. Ofschoon daardoor het verkregen beeld niet gehéél en al af moge zijn, zoo is het toch ruim voldoende voor het trekken van één conclusie, te weten: dat de toestand voor onze soort op het vasteland zeker nergens gunstiger (doch eerder nog wat ongunstiger) is dan die op Java. Er kan dan ook zeer zeker geen sprake van zijn dat wij de bescherming (instandhouding) van de soort aan anderen zouden kunnen overlaten. Alléén juist wijzèlf kunnen hier misschien nog redding brengen.

1. Malakka (*Malay States*).

Hier kwamen van oudsher voor: *Rh. sondaicus* en *D. sumatrensis*. Wat aangaat *Rh. unicornis* zoo moeten de berichten omtrent diens voorkomen als zeer onbetrouwbaar of zelfs als positief onjuist worden beschouwd. Over de vroegere talrijkheid van *sondaicus* is het niet mogelijk een oordeel te vellen. CANTOR's bericht bijvoorbeeld (zie hieronder) is te slecht gedocumenteerd om er op te kunnen vertrouwen. Merkwaardig is, dat onder alle bekende exemplaren er geen enkele is van de oostzijde van het schiereiland. Het thans nog levende aantal der dieren wordt geschat op een 6-tal.

Het museum van het Royal College of Surgeons, Londen (noot 215), bezit een schedel van de westkust, tegenover P. Pinang, 1816.

²⁶⁰⁾ Alb. der Natuur, 1875, Wetensch. Bijbl., p. 95.

CANTOR ²⁶¹) bericht van *sondaicus*: „This, as well as the former species (*Rh. unicornis*), appears to be numerous in the Malay Peninsula. A two-horned rhinoceros is stated by the Malays to inhabit, but rarely to leave, the densest jungle”.

BLYTH ²⁶²) spreekt van „a friend who killed as many as 9 individuals in the South half of that region (Malay Peninsula), all *R. sondaicus*”.

RIDLEY ²⁶³) vermeldt van de Tahan River Woods, Pahang (dus Oost-Malakka!) het vinden van sporen en zag er ook een dier (1891), dat hij hield voor een *sondaicus*, zonder hiervan echter zekerheid te kunnen geven! In 1895 schreef hij ²⁶⁴): „*R. sondaicus* appears to be the common rhinoceros in the Malay Peninsula”.

FLOWER (noot 229) zegt terecht van CANTOR's bericht over *R. unicornis* dat „unfortunately he does not mention seeing any local specimens or give any detail of why he includes *R. unicornis* in his list. Personally I have never seen even the track of a wild rhinoceros. At Alor Star, Kedah, the Malays told me no rhinoceros was known in that district, which is mostly flat; they looked on it as an animal inhabiting the mountains. An Englishman once told me he had seen the tracks of rhinoceros on Gunong Jerai (Kedah Peak) at several Hills above 4000 ft. In the South of Perak, however, a friend told me rhinoceros were not uncommon till 3 or 4 years ago in the Larut Hills above 4000 ft. In the South of Peak, however, a friend told me he had once seen a rhinoceros in a swamp, it was reddish in colour. The „Bangkok Times” for 11 Nov. 1897, mentioned a rhinoceros being shot by Mr. EPHRAUMS, species unknown ... RIDLEY told me that in 1896 he saw a rhinoceros in the Dindings; and he mentions having seen tracks in the Tahan River woods, Pahang. Mr. CARLISLE, writing to me from Baw Yakar, Pailin, Battambang, Prov. of Siam, 1899, says: „I have met an old Shan hunter who had shot both the one-horned and the two-horned rhinoceros”.

Vermeld moet verder worden het schieten van eenige exemplaren bij Temoh, Perak, in de negentiger jaren door G. W. F. CURTIS (vide LOCH, noot 204), van 2 exemplaren bij Batu Gajah, Kinta, Perak, in 1897 door F. J. WELD, en van een exemplaar te Sungai Palawan, Chikus, Lower Perak, in 1898, door B. H. F. & H. C. BARNARD (noot

²⁶¹) Journ. As. Soc. Bengal, XV, 1846, p. 262.

²⁶²) Journ. As. Soc. Bengal, XXXI, 1862, p. 151.

²⁶³) Journ. Str. Br. Roy. As. Soc., No. 25, 1894, p. 59.

²⁶⁴) Natural Science, VI, 1895, p. 161.

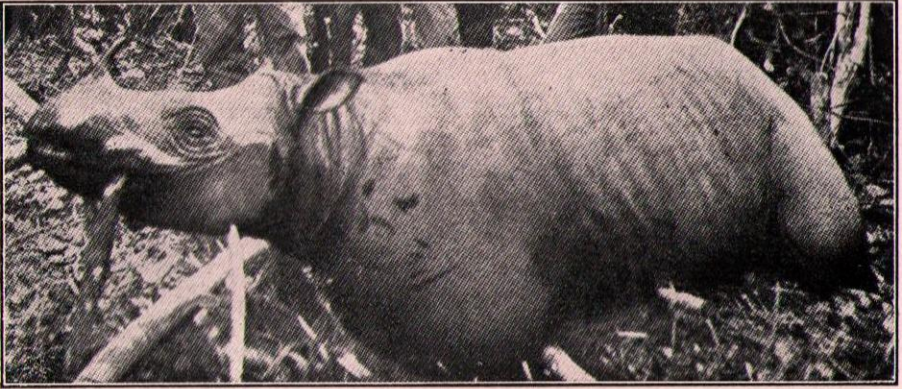

Foto Balai Poestaka.
Fig. 16. *Dicerorhinus sumatrensis*, Sumatraansche Tweehoornige Rhinoceros.
Exemplaar met slechts één hoorn.

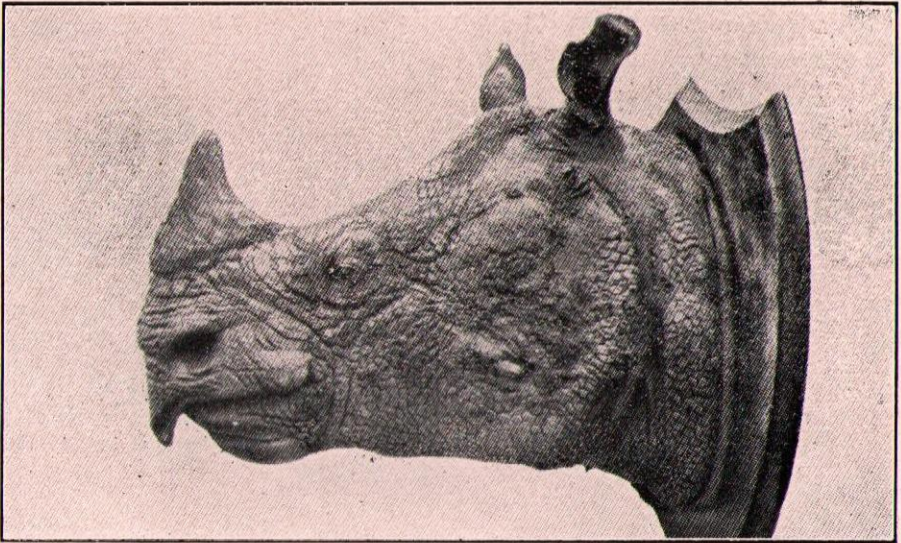

Foto Kloss, in Bulletin Raffles Museum, 1931.
Fig. 17. *Rhinoceros sondaicus inermis*. Kop van manlijk exemplaar van Perak,
Maleisch Schiereiland.

21). Hierop volgt het beroemde dier van de Pinjih Valley, Kinta district, door G. W. MAXWELL, in 1899 (noot 27). Van de vangst in 1905 van een exemplaar in de Dindings vinden we een verslag door G. M. O'HARA ²⁶⁵), die verder schrijft dat hij tusschen 1905 en 1921 in de Dindings en het Bruas district van Perak zag 4 *sondaicus* tegenover één *sumatrensis*.

KLOSS ²⁶⁶) schrijft: „Of its occurrence in the Siamese part of the Malay Peninsula, we have practically no evidence, but it still occurs in the Malay States though the concrete evidence of its presence there rests upon two examples only, both shot in Perak, heads preserved: 1. ♂, Pinjih Valley (zie boven), 2. ♀, Kuala Serukai near Telok Anson, 1924 (a second animal was reported in the neighbourhood)”. In 1931 ²⁶⁷) geeft hij nog twee records: 3. Sungei Pelawan (zie boven) en 4. Ujong Permatang, Selangor, 1928 (fig.17).

In 1932 doodde A. S. VERNAY, volgens KATHERINE BERGER (noot 22), met toestemming van het Gouvernement, voor het Britsch Museum een oud wijfje aan de Sungei Lampan bij Telok Anson, dat ter plaatse solitair was overgebleven. Dit was het laatste dier, zoover bekend, geschoten op Malakka. K. BERGER schrijft verder, mede ter demonstratie van de zeldzaamheid van het dier op het Maleisch Schiereiland: „Never in the zoological history of the American Museum has there been more persistent, intelligent, and generous endeavour to secure a certain rare and nearly extinct species for the collection than that of Mr. VERNAY in his 6 years' effort to add the *Rh. sondaicus* to his remarkable Asiatic Hall collection” (in het museum te New York). Hiervoor kon echter géén exemplaar worden verkregen (wel een tweede *D. sumatrensis*). In 1933 schreef VERNAY echter toch nog: „There is still a chance of getting the *sondaicus* rhinoceros from Selangor”.

Het meest recente bericht is tenslotte dat van LOCH, die over den tegenwoordigen toestand schrijft: „In the state of Perak, at least three are believed to exist, Erong and Chawang areas, west of Trolak” (eigenlijk niet geheel zeker of inderdaad *sondaicus*). „At least one is to be found in the Lekir district, other side Perak River, near Sitiawan. After the shooting of a *sondaicus* in 1928 at Ujong Permatang (zie boven), a search was made at the instance of the Game Warden in the area between the Selangor and Bernam

²⁶⁵) The Indian Forester, XXXIII, 1907, p. 383 - 388.

²⁶⁶) Journ. Fed. Mal. Stat. Mus., XIII, 1927, p. 207.

²⁶⁷) Bull. Raffl. Mus., 5, 1931, p. 102.

Rivers. The result was unsatisfactory, but it is believed that the tracks of two were found. These half-dozen are all that are known to exist in the Malay Peninsula”.

2. Thailand.

Mij zeer weinig van bekend.

AUGUSTIN DE BAULIEU ²⁶⁸) spreekt over „Nashörner in den Siamesischen Wäldern”, in het bezit van „ein Horn von etwa eine Spanne lang auf der Nase”. Vermoedelijk onze soort.

C. RITTER ²⁶⁹) vermeldt in 1834 voor Siam: „so rechnet man dass jährlich an 1000 Stück Hörner als Waare ausser Landes nach China gehen”.

FLOWER (1900) vermeldt een jong wijfje van onze soort, „just dead”, gebracht aan het Siameesch Museum te Bangkok in 1897, „which I was told had been brought from the Laos Country, and had died on reaching Bangkok”.

Vervolgens bericht GYLDENSTOLPE: „The most common form seems to be *sondaicus*” ²⁷⁰). Later: “According to the natives *Rh. sondaicus* is the most common from of Rhinoceros in Northern Siam”. “This is apparently a more southern form being far more common in the Southern districts than *Rh. sumatrensis*. At two different occasions during my stay among the mountains in the Siamese Malaya on about Lat. N. 12° I observed the tracks of a rhinoceros probably belonging to this species” ²⁷¹). In 1919 ²⁷²) vermeldt dezelfde auteur opnieuw het voorkomen van de soort in Siam (zij het op zeer verwarde wijze) en zegt dat de soort er „is sparingly found along the Western frontier”.

Bij LOCH vind ik tenslotte de volgende aanhaling uit W. W. FEGANS: „Bangkok Sport and Gossip” (1933): „I may state that both the one-horned and the two-horned rhinoceros (*R. sondaicus* and *R. sumatrensis*) are to be found in Siam but, owing to the hunting by the hill tribes both are now extremely rare, so much so that some 5 years ago the killing of them was prohibited by the Government. Their extermination was mainly due to the Chinese for their horns for medical purposes ... As to the one-horned, I have been 33 years in this part of Siam and I have never yet met a man

²⁶⁸) Allgem. Hist. der Reisen, X, 1752, p. 315.

²⁶⁹) Die Erdkunde, IV, Asien, III, Berlin, 1834, p. 883.

²⁷⁰) Ark för Zoöl., Stockholm, VIII, 1914, p. 28.

²⁷¹) Kungl. Svenska Vetensk. Akad. Handl., LVII, 1916, p. 50, 51.

²⁷²) Journ. Nat. Hist. Soc. Siam, III, 1919, p. 169, 170.

who has shot one. Some 20 years ago two Europeans, surveyors, in the hilly district near the Three Pagodas, on the Siam-Burma frontier, tried to bag one but failed. It was later trapped in a pit-fall by the neighbourhood tribesmen and I saw the horn and the skin. In more recent years I have heard of two animals having been seen in Eastern Siam, near the Meklong. A Siamese official told me that he had heard of the existence there of 7 or 8 and he knew personally of 2 having been killed. The question of how many of the animals remain alive to-day in Siam is rather a mystery”.

3. *Indo-China.*

Van hier zijn mij geen andere berichten bekend dan die van LOCH, die ze zelf ontleende aan een artikel in de Straits Times, 1932, door M. E. M. DE VILLA, en zijn naar aanleiding daarvan gevoerde correspondentie met bestuursambtenaren, waaronder de Gouverneur-Generaal zelf, van Indo-China. Het bleek dat er in dit land van oudsher exemplaren van *Rh. sondaicus* zijn geschoten. Twee schedels van Bien Hoa, 1900, in het Museum te Paris, vormen de bewijsstukken. Prof. BOURRET beweert dat onze soort oorspronkelijk was te vinden in Cochinchina, Siam, Laos en Cambodja. Hij taxeert dat er sinds 1900 misschien 30 exemplaren in Indo-China door Europeanen zijn geschoten. Nog in 1934 werd er een gezien te Son La, Tonkin. Een der residenten schreef dat 50 jaar geleden deze dieren „were numerous in the Annamite Chain and in the Forests of Nord-Annam and Haut-Laos. They have been destroyed by the Meos, who search for them for the horn, used as a medicine. The value of the horns was so great that they figured in the tribute sent by the king of Luang-Prabang every year to the Emperor of China and the Emperor of Assam”. Plaatselijk leeft de meening dat er nog steeds exemplaren in het land voorkomen.

Niet oninteressant is het tenslotte de volgende zin te lichten uit een rondschrĳven ²⁷³⁾, door de Directie van de K.N.I.L.M. te Batavia, gericht aan de leden van het Ned.-Ind. Jagersgenootschap. In dezen brief, die een opwekking wil zijn voor het doorbrengen van een 14-daagsch verlof in Fransch Indo-China, lezen we: „Zooals U wellicht bekend is, is Indo-China een van de meest wildrijke gebieden van de wereld. Bovendien is het jagen in Indo-China bijzonder goedkoop. Een toeristen-jachtacte kost 80 piasters (*f* 40.—), terwijl hierop dan 2 olifanten, 1 rhinoceros, 5 gaurs, 6 bantengs en 4 water-

²⁷³⁾ No. 14827, CXV/B/1, Weltevreden, 23 Dec. 1938.

buffels geschoten mogen worden, terwijl voor het andere wild geen limiet gesteld is". Wij zullen ons van commentaar hierop onthouden. Wat echter betreft den rhinoceros, zoo geloven we dat dáárbij veel minder sprake is van een zeer te betreuren roekeloosheid, dan wel van een reclame-voorspiegeling van iets dat tòch niet bereikbaar is!

4. *Hainan.*

Vermeld moet hier worden dat RITTER (noot 269) in 1834 den rhinoceros ook vermeldt voor Hainan, onder de toevoeging dat hun aantal daar „sich jedoch sehr verringert hat". Zoover mij bekend is er voor dit bericht van voorkomen nergens steun te vinden, doch ik vond het bij geen enkelen lateren auteur aangehaald.

5. *Burma.*

Zoover ik kan nagaan van oudsher alleen voorkomend in het Zuidelijkste deel van Neder-Burma (Tenasserim).

J. W. HELFER ²⁷⁴): „The rhinoceros is a common animal throughout the Tenasserim provinces, and perhaps more numerous than the elephant ... The Tenasserim provinces seem to be a congenial place for this genus for I dare to pronounce almost positively that the three known Asiatic species occur within their range: *Rh. indicus* in the northern parts; *Rh. sondaicus*, on the contrary, occupies the southernmost parts; while *Rh. bicornis sumatrensis* is to be found throughout the extent of the territories from the 17° to 10° of latitude".

BLYTH (1862) wilde „confirm the statement of HELFER and others that the three Asiatic species of rhinoceros inhabit that region (Burma). In this I succeeded, so far as *Rh. sondaicus* and *Rh. sumatrensis* are concerned, for these prove to be the ordinary rhinoceroses of the Indo-Chinese region and continuous Malay Peninsula; and I have reason now to believe that they are the only rhinoceroses of that range of territory". Hij schrijft verder nog: „Col. FYTHE has also favoured in with the skull of a rhinoceros, shot by Dr. HOOK of Tavoy near Tavoy Point, Moulmein, where there is a small isolated colony of this species. I refer it to the narrow type of *Rh. sondaicus*."

MASON ²⁷⁵): „The common single-horned rhinoceros is very abundant. Though often seen on the uninhabited banks of the large

²⁷⁴) Journ. As. Soc. Bengal, VII, 1838, p. 860.

²⁷⁵) Burma, I, p. 451.

rivers as the Tenasserim, they are very fond of ranging the mountains and I have frequently met with their wallowing places on the banks of mountain streams 2 or 3000 ft. above the plains".

EVANS (1905) zegt echter, naar aanleiding hiervan: „I do not think anyone in the province would consider either species abundant or common or even moderately so ... During a residence of several years I can only recollect some 8 or 9 specimens of *Rh. sumatrensis* and 2 of *Rh. sondaicus* shot by European sportsmen".

G. C. SHORTRIDGE ²⁷⁶⁾: „Besides the rhinoceros I shot (een *sumatrensis*) I have only heard of two other instances of a rhinoceros being shot near Victoria Point by a European, one of these specimens of which I have seen the skull, was *sondaicus*, obtained some years ago by Captain McCORMICK". GYLDENSTOLPE (1916) schrijft verder: „Mr. SHORTRIDGE succeeded in shooting a female specimen near Bankachon in S. Tenasserim". Een eigen bericht hierover van SHORTRIDGE is mij niet bekend. LOCH zegt: „The last specimen shot in Burma was obtained by Mr. THEODORE HUBBACK in 1920, near Victoria Point. It is now in the British Museum".

VERNAY (noot 22), die vergunning had tot het schieten van een exemplaar voor het Amerikaansche Museum, zocht in 1928 gedurende 3 maanden vergeefs. Alleen sporen van *sumatrensis* werden gevonden.

F. H. PEACOCK ²⁷⁷⁾ zegt: „The best-known grounds used to be the forests of the Victoria Point Subdivision in Mergui District. In this Subdivision the Javan rhinoceros was reported by all local hunters and guides to frequent heavy evergreen forests on flat or comparatively flat ground. It was supposed never to ascend high into the hills: i.e. into the typical habitat of the Sumatran rhinoceros. The forest of Victoria Subdivision undoubtedly held at one time, a very fair number of Javan rhinoceros, but these have long since been poached out of existence for the sake of the valuable horn and blood. There are said to be 4 specimens of this Java rhinoceros existing in the Kahilu Game Sanctuary in the Thaton Forest Divisions. Indeed, this Sanctuary was established mainly for their protection. These specimens are reputed to ascend hills in the manner of the Sumatran rhinoceros and since they appear never to have been seen by any reliable authority, it is somewhat doubtful whether they are actually Javan rhinoceros or not".

²⁷⁶⁾ Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., XXIII, 1915, p. 772.

²⁷⁷⁾ A Game Book for Burma & adjoin. Territ., London, 1933.

F. ALLSOP ²⁷⁸⁾ levert hier echter de bevestiging, zeggend dat „there is no doubt whatever that the rhinoceros inhabiting that area are *Rh. sondaicus*”. Hij verbleef 3 weken in het Kahilu Sanctuary en had het geluk zelf een eenhoornigen rhinoceros te zien op een afstand van 50 yards. Verder schrijft hij dat „on two occasions within recent years, the dead bodies of female rhinoceros have been found in the Kahilu Sanctuary ... one was definitely identified by the Bombay Natural History Society as *Rh. sondaicus*”. ALLSOP kwam uit de sporen tot de conclusie, dat er in het gebied 6 exemplaren waren, waarvan één jong.

6. Assam en Bhoetan.

POLLOCK ²⁷⁹⁾, die tusschen 1860 en 1870 7 jaren in Assam verbleef, schrijft: „This animal extends through Assam, down Sylhet, the Garrow Hills, Tipperah, Chittagong, Arrakan and Burma to Malaya, and probably into Yunnan and the Western provinces of China ... I never shot the lesser rhinoceros on the right bank of the Brahmapoetra but I have no doubt it exists; but it is fairly plentiful on the left bank South of Goalparah, where I have killed it ... I may here mention about them in Assam that I shot there 44 to my own gun, and probably saw some 60 others slain, and lost wounded fully as many as I killed”. Vermoedelijk heeft het laatste gedeelte betrekking op alle rhinoceros-soorten texamen. Dit neemt echter niet weg dat de genoemde aantallen toch zeer merkwaardig blijven.

A. J. M. MILROY ²⁸⁰⁾: „It is on record that Messrs. ROWLAND WARD identified the head and shield from a rhino shot by a forest officer in the Bengal Dooars as belonging to this species, and it would be strange if it did not also occur in the contiguous Goalpara Reserves and Monas Sanctuary. Pairs of smaller, less truculent, and definitely less armoured rhino can be put up in the Sanctuary and these, if not cases of *Rh. unicornis* pairing while still far from mature, must be specimens of *Rh. sondaicus*”.

Bij BLANFORD (1888) lezen we: „KINLOCH shot an undoubted specimen in the Sikkim Terai” en deze vindplaats werd dan ook opgegeven door FLOWER en SELOUS. BARBOUR & ALLEN ²⁸¹⁾ schrijven echter: „Probably the statement of the occurrence in the Sikkim Terai, based on KINLOCH, is erroneous”.

²⁷⁸⁾ In: Thom, Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., XXXVIII, 1935, p. 138.

²⁷⁹⁾ In: Pollock & Thom, Wild Sports of Burma & Assam, London, 1900.

²⁸⁰⁾ Journ. Bomb. Nat. Hist. Soc., XXXVII, 1934, Suppl., p. 102.

²⁸¹⁾ Journ. of Mamm., XIII, 1932, p. 144.

7. Bengalen.

De Bengaalsche Sunderbans (de mondingsdelta van de Ganges, bij Calcutta) schijnen van oudsher een goed toevluchtsoord voor onze soort te hebben gevormd. Vrij talrijk zijn de oudere vermeldingen voor deze streek (hieronder niet alle aangehaald). Uit de laatste 50 jaar vond ik echter geen berichten meer. Wel is het mogelijk dat hiervoor ten deele mijn onvolledige kennis van de literatuur over het betrokken gebied aansprakelijk is, maar toch is er uit de allerlaatste jaren ook een vrij uitdrukkelijke verklaring beschikbaar, waaruit zou volgen dat het dier thans in deze streken (evenals in andere deelen van Bengalen) niet meer voorkomt.

De oudste mij bekende vermelding voor de Sunderbans is die van GEOFFROY ST.-HILAIRE, DUMÉRIL & CUVIER ²⁸²⁾, waarbij de 2 „hoornlooze” exemplaren worden besproken, in 1828 in deze streken verzameld door LAMARE PIQUOT. Deze zelfde exemplaren dienden in 1848 aan LESSON (noot 101) als typen voor zijn beschrijving van *Rhinoceros inermis*. Ze kwamen later terecht in het Berlijnsch Museum. PETERS ²⁸³⁾ vergeleek den schedel met eenige van Java en vond verschillen, die moeten worden opgevat, hetzij als individueele afwijkingen, hetzij als van subspecifieke beteekenis, tusschen welke beide mogelijkheden te dezer plaatse natuurlijk geen beslissende keuze kan worden gedaan.

In 1862 schrijft BLYTH dat „the rhinoceros still common in the Bengal Sunderbans and also in the Rajmahal Hills in Bengal (where fast verging on extirpation) is identical with that of Java and Borneo”. In het Indian Museum te Calcutta bevinden zich 2 opgezette exemplaren, geschoten in de Sunderbans in 1872 en 1874 door FRASER en BARCKLEY.

JERDON zegt (1874): „Found at present in the Bengal Sunderbans, and a very few individuals are stated to occur in the forest tract along the Mahanuddy river and extending northwards towards Midnapore; and also on the North edge of the Rajmahal hills near the Ganges... Several have been killed quite recently within a few miles of Calcutta. Individuals of this species are not unfrequently taken about the country as a show”.

Het voorkomen in „the forest tract along the Mahanuddy river” wordt ontkend door V. BALL ²⁸⁴⁾, die zegt dat „there is no authentic

²⁸²⁾ Bull. des Scienc. Nat. & de Géologie, XXVI, 1831, p. 181.

²⁸³⁾ Monatsber. Akad. Wiss. Berlin, 1877, p. 68.

²⁸⁴⁾ Proc. As. Soc. Bengal, 1877, p. 170.

case of a rhinoceros ever having been observed in the forest region bordering the Mahanadi. It has occurred to me as possible that the rumour may have got abroad from the fact of there having formerly been tame specimens in the possession of some of the Rajas". Van den invoer in deze streken van gevangen exemplaren (één ter gelegenheid van de bruiloft van de dochter van een Rajah) geeft hij een paar voorbeelden. BLANFORD (1888) schrijft: „The statement mentioned by JERDON that a few individuals existed in the forests of Orissa, has been ascertained by Mr. BALL and myself to be a mistake”.

In 1876 vertoonde SCLATER ²⁸⁵⁾ de huid van een jong dier, behoorende aan den dierenhandelaar W. JAMRACH, afkomstig van de Sunderbans, 1876. In 1877 vermeldt SCLATER ²⁸⁶⁾ den invoer in Europa door JAMRACH vanuit de Sunderbans (of uit het Munipore district van Assam?) van een jong levend exemplaar, dat tenslotte in den Dierentuin (en later in het Zoologisch Museum?) te Berlijn terechtkwam en dat door hem, zoowel als door PETERS, werd gehouden voor *sondaicus*. JAMRACH ²⁸⁷⁾ echter was het hiermee niet eens en benoemde zelf het dier als *Rhinoceros jamrachi*! Later (1888) echter determineerde SCLATER het volwassen dier als *unicornis*. Overigens viel het mij op hoe zelden (in vergelijking met *Rh. unicornis*) *Rh. sondaicus* naar Europeesche dierentuinen werd overgebracht. Ter verklaring hiervan kan zeker niet (alleen) de grootere zeldzaamheid van de laatste soort dienen. In 1872 schreef BLYTH: „The *Rh. indicus* is particularly numerous in the valley of Assam, from which province young examples are not unfrequently brought to Calcutta for sale ... *Rh. sondaicus*, though inhabiting so much nearer (namelijk in de Sunderbans), is hardly ever brought for sale to Calcutta”.

In 1884 tracht J. COCKBURN ²⁸⁸⁾ aan te toonen „that the *Rh. sondaicus*, which is yet plentiful in the Sunderbans, was found in considerable numbers at the northern base of the Rajmahal Hills, so late as the year 1820”. Hij geeft daartoe o.a. een uittreksel uit het Bengal Hurkara Newspaper van 11 Dec. 1820, waarin een verslag van „a hunting expedition from the G.G.'s camp in that locality, about 12 miles above Rajmahal, in which it is mentioned that 3 or 4 rhinoceros were sighted, and that one of them was shot dead by Captain BROOKE”.

²⁸⁵⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1876, p. 751.

²⁸⁶⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1877, p. 270.

²⁸⁷⁾ Proc. Zool. Soc. London, 1880, p. 420.

²⁸⁸⁾ Proc. As. Soc. Bengal, 1884, p. 140.

Volgens LOCH „the last tracks of the animal (in de Sunderbans) were seen about 1887”. Hij vermeldt echter geen bron.

Na de boven reeds aangeduide tusschenruimte van ongeveer 50 jaar zonder mij bekende gegevens, vind ik in 1934 in het reeds meer-genoemde overzicht van de „Wild animals of the Indian Empire” (noot 28) de volgende samenvatting: „As far as can be ascertained its range is now limited to the Malay Peninsula and Java... Though it occurred in the Bengal Duars in former days its presence in this area at the present time requires verification”. Wel is voor enkele streken deze al te sombere uitspraak door later bekend geworden feiten reeds weer achterhaald, maar, voor zoover ik weet, is dit *niet* het geval geweest voor de Sunderbans en we mogen niet aannemen dat de soort daar thans nog zou voorkomen.

f. Samenvatting.

Ten slotte, een ruwe greep doend, willen we taxeeren dat er momenteel van onze soort nog voorkomen:

op Java	?12
op Sumatra	?10
op Malakka	? 6
in Siam	? 6
in Indo-China	? 6
in Burma	? 6
in Assam en Bhoeton	?
in Bengalen	? 0
Totaal.....	?46

In werkelijkheid is dit getal zeker allerm minst nauwkeurig, maar vermoedelijk zullen we de waarheid wel zeer nabijkomen wanneer we schatten dat er *maximaal* nog een 60 exemplaren van de soort, zeer verspreid, in leven zijn.